

ВІДОМОСТІ ПРО МОВЛЕННЯ. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ І СТИЛІ МОВЛЕННЯ. ВИДИ І ЗАСОБИ МІЖФРАЗОВОГО ЗВ'ЯЗКУ. ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ

Мова є канвою, на якій
людина вишиває узори
свого життя.

П. Панч

Пригадайте, що вам відомо про мову, мовлення, спілкування. Доповніть подані речення відповідними словами. Це допоможе вам пригадати потрібну інформацію.

1. Система мовних знаків – це ...
2. Мовна діяльність людини – це ...
3. Взаємні стосунки людей – це ...

1 Поясніть, як ви розумієте епіграф. Складіть усно мініатюру «Яким (якою) я бачу себе в спілкуванні» за таким планом:

- укажіть на те, яке значення має для вас спілкування;
- яку роль відіграють мова й мовлення в спілкуванні;
- як ви володієте українською мовою;
- поділіться думками про тих, із ким вам цікаво спілкуватися;
- відзначте також, у яких ситуаціях ви користуєтеся українською мовою;
- чи спілкувалися ви українською мовою під час канікул?

2

I. Гра «Хто швидше виконає тест?». Знайдіть відповідники. Яка одиниця мови дає нам змогу:

А) називати поняття	1) звук
Б) висловлювати думки	2) слово
В) розрізняти слова	3) текст

II. Висловіть своє ставлення до переможця проведеного змагання як до співрозмовника. Оцініть його знання україн-

ської мови, вміння правильно користуватися засобами мови, виразність, образність мовлення тощо.

i. Ви вже знаєте, що висловити думку, реалізувати мету спілкування можна за допомогою тексту. Пригадайте, які ознаки тексту вам відомі.

II. Розгляньте схему. Розкажіть, що нового ви дізналися про текст.

1. Текст – складна мовна одиниця щодо змісту й структури (будови). Усі елементи тексту (слова, речення, фрази, розділи тощо) пов'язані між собою різними видами зв'язку. Зв'язок між окремими фразами (одне або кілька речень, що виділяються в мовленні паузами) називають міжфразовим. Він забезпечує єдність змісту і структури цілого тексту.

Елементи в тексті можуть пов'язуватися безпосередньо, контактувати, якщо вони розташовані поряд (контактний вид зв'язку) або на певній відстані (дистанції) один від одного (дистантний вид зв'язку).

2. У тексті є такі способи міжфразового зв'язку:

- **послідовний зв'язок:** думка першого речення тексту розкривається в другому, думка другого – в третьому і т. д. Наприклад: *Учні пішли до театру. Там вони переглянули виставу. Вона була цікавою.*

- **паралельний зв'язок:** думка першого речення частково розкривається в другому і третьому реченнях. Наприклад: *Учні подивилися кілька вистав місцевого театру. Перша – постановка за відомою казкою «Фарбований лис». Друга – за мотивами творів Лесі Українки.*

3. У тексті є такі засоби міжфразового зв'язку:

- **лексичні** (синоніми, антоніми, слова, вжиті в переносному значенні, діалектизми, професійні слова, терміни, слова однієї тематичної групи, повтори слів тощо);
- **морфологічні** (частини мови та їх форми – іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, дієприкметники, дієприслівники, прислівники, службові частини мови, вигуки, звуконаслідування);
- **синтаксичні** (прості, складні речення; окличні, питальні, розповідні речення; поширені, непоширені; повні, неповні речення тощо).

3

Прочитайте виразно тексти. Поясніть, як у них представлені ознаки тексту. Визначте стиль і тип мовлення. Доведіть свою думку.

1. Для всіх народів рідне Слово –
Духовності найперша суть.
Щоб відстояти предків Мову,
Народом треба завжди бути.

Із покоління в покоління
Передавалося, як Дар,
Народу древнього сумління,
а не словесний інвентар...

Л. Кондратенко

2. Мова є предметом вивчення мовознавства, слов'янські мови досліджує славістика, українську мовну систему – україністика.

Відомими українськими мовознавцями були Павло Житецький, Олександр Потебня, Агатангел Кримський, Іван Огієнко, Леонід Булаховський, Михайло Жовтобрюх та інші (З книги «Україна в словах»).

3. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах життя на всій території України (Зі *Статті 10 Конституції України*).

4. За своїм державним устроєм республіка Україна є демократичною, правовою, унітарною* державою. Унітарною – тобто однорідною за своєю внутрішньою структурою (З *розповіді вчителя на уроці*).

5. **Виручила**

- Як почувається? – нав'язує дівчині бесіду молодий хлопець.
- Дякую, добре.
- А як ваша мати?
- Теж добре.
- А як брат і сестра?
- І в них також усе гаразд.

Хлопець не знає, що говорити далі. Тоді дівчина виручає:

- А в мене ще є дід і баба (*Нар. творчість*).

6. **Легший вихід**

- Як ви можете з людиною так довго розмовляти?
- Якби не говорив, то мусив би слухати. А то ще тяжче (*Нар. творчість*).

4 Проаналізуйте тексти з попередньої вправи, користуючись таким планом:

1. Визначте тему тексту, мікротеми (якщо такі є).
2. Доведіть, що це текст.
3. Назвіть засоби міжфразового зв'язку в тексті.

5 Складіть речення з фразеологізмами.

Говорити різними мовами – не розуміти один одного.

Знаходити спільну мову – порозумітися.

Вести мову – говорити.

Мова коротка – немає про що говорити.

Мову звести – почати говорити.

6 Поясніть значення поданих прислів'їв. Коли так говорять?

Мова – не полова.

Слово до слова – зложиться мова.

Пуста мова не варта доброго слова

(*Нар. творчість*).

7* **Творче завдання.** Напишіть твір, епіграфом до якого будуть такі рядки з поезії О. Орленка: «Правічна столиця кипить прапорами – небесні й пшеничні цвітуть кольори». Який стиль мовлення ви оберете для свого твору?

- I. Пригадайте відомі вам стилі мовлення. Поясніть, як ви визначаєте стилі мовлення.
- II. Розгляньте таблицю та розкажіть про публіцистичний стиль мовлення.

Публіцистичний стиль мовлення

Сфера використання

Офіційні, суспільно-культурні відносини

Жанри висловлювань

Стаття в газеті або журналі; виступ на мітингу, зборах, з'їзді, на радіо, телебаченні; замітка дискусійного характеру; репортаж, інтерв'ю тощо

Загальні ознаки

Офіційність, пропагандистський характер, точність, логічність, піднесеність, виразність, урочистість

Мовні особливості

Суспільно-політична лексика, емоційні вирази, газетні штампи, переважно монологічна форма мовлення

Запам'ятайте!

Слово «публіцистичний» походить від латинського «суспільний, народний».

Публіцистичний стиль забезпечує різні потреби суспільного життя, адже він пов'язаний із політичною та господарською діяльністю. Завдання публіцистичного стилю мовлення – агітувати, пропагувати, переконувати, впливати на читача й слухача.

8

- I. Проаналізуйте подані нижче тексти за таким планом:

1. Стиль мовлення.
2. Жанр висловлювання.
3. Загальні ознаки й мовні особливості.
4. Сфера використання.

- II. Поясніть, на що вказують заголовки.

1. **Вся земля співає «Заповіт»**

Ой шумить Дніпро вже багато літ,
Тим, хто слуха, – чути клич поета,
А Дніпро співа мудрий «Заповіт»,
Аж відлуння ліне по планеті.

Підійнявся Тарас на своїй горі,
Задививсь мрійливо на Україну.
А вона вже вся у новій зорі,
А вона зоріє, мов калина.

Бачить наш Тарас в дивних змінах час:
Незалежна стала Україна,
Де козацький дух осіняє нас,
Де в нове життя йде Людина.

Обійшов «Кобзар» увесь білий світ
І в борню за щастя людство кличе,
Вся земля співа вічний «Заповіт»
І передає в нові сторіччя.

І. Світличний

2. **Моя Україна**

Спочатку Бог розселив людей по всьому світу й кожному народові дав землю. Богом дана земля є святою й рідною, тому її захист – це найперший обов'язок народів. Для українців такою землею є Україна. Під самим словом «Україна» слід розуміти три речі: українську землю, самих українців і Українську державу.

Я гордий тим, що є українцем, я люблю українців, нашу солов'їну мову, веселу вдачу, співучість і працьовитість. Я шаную героїчну історію мого великого народу.

Я люблю українську землю, її чудову й мальовничу природу: гори, болота, річки та озера, степи й ліси, старовинні замки й давні монастирі. Мені подобаються всі пори року в Україні: наша дуже весела весна; наша напрочуд барвиста й дуже багата осінь; наше лагідно-тепле й духмяне літечко; наша дивовижна радісно-білосніжна зима. Бог подарував українцям родючу землю, лагідний клімат, безліч корисних копалин і неповторної краси краєвиди. Це наша велика й неповторна Україна, і ми мусимо берегти її для прийдешніх поколінь.

Україна є молодою державою, але з тисячолітньою історією державотворення. Я пишаюся тим, що доля дозволила мені брати участь у проголошенні Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року й Акту незалежності України

24 серпня 1991 року. Я люблю свою Українську державу й боронитиму її завжди (З газети).

- III. Випишіть із кожного тексту ключові слова. Визначте їх частини-мовну належність.
- IV. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *розселив*, *героїчну*, *краєвиди*.
- V* Поміркуйте про особливості впливу на читача або слухача текстів художнього й публіцистичного стилю. Який стиль більше впливає на розум, а який – на почуття?

- 9** Поясніть, як ви розумієте слова відомого вченого-славіста XIX ст. І. Срезневського.

Народ виражає всього себе найповніше в мові своїй. Народ і мова один без одного не можуть бути представлені!

- 10** **Творче завдання.** Складіть коротке письмове висловлювання в публіцистичному стилі на одну з тем: «Є на світі одна країна...» (Ю. Рибчинський), «Я, мій народ і моя країна», «Моя мова солов'їна».

§ 1. МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Українська мова має слов'янську родину й світову славу.

Д. Павличко

- 11** **Цікаве мовознавство.**

- I. Прочитайте текст. Назвіть ключові слова й словосполучення. До якої сім'ї та групи мов належить українська мова?

Українська мова належить до східної групи слов'янської гілки індоєвропейської мовної сім'ї. Вона виникла на основі спільнослов'янської (праслов'янської) мови. Праслов'янська мова належала племенам, які населяли території від Вісли й Ельби до Дону й Волги і від Карпат до Балти. У середині I тисячоліття вона розпалася на три мовні групи: західну (польська, чеська, словацька, верхньо- і нижньолужицька), південну (сербська, хорватська, болгарська, словенська, македонська) та східну (українська, російська, білоруська) (З підручника).

- II. Гра «Хто більше?». Поясніть значення слова *спільнослов'янська*. З літер цього слова складіть нові слова. Переможе той, хто запише їх найбільшу кількість.

- III. Прочитайте подані слова (с. 11). Що в них спільного? Чи можете ви пояснити їх лексичне значення?

українська

дати

вода

пес

російська

дать

вода

пёс

чеська

dati

woda

pes

польська

dać

woda

pies

Дерево мов

I. Прочитайте виразно текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль і тип мовлення.

Чимало води збігло відтоді, як діалекти однієї спільної пра-мови роз'єдналися і стали жити осібним життям. Довгий був шлях народів, поки вони стали один для одного іншомовними. Так було й зі слов'янами. Серед слов'янської мовної сім'ї одна мова втратила зі спільного початкового фонду одні слова, інша – інші. Кожна з них створила й запозичила багато нових слів. Навіть ті, що звучать однаково в різних мовах, не завжди означають те саме. От, скажімо, *година* і *час*. У найдавнішій слов'янській мові обидва ці слова означали час взагалі. А тепер те, що для

українця й чеха зветься *годиною*, тобто двадцять четвертою частиною доби, росіяни й болгари звуть *часом*, а в українців, чехів, поляків слово *час* означає взагалі якусь невизначену тривалість. Це може бути й година, і рік, і століття. Проте існують окремі вислови, де й російське *час*, і українське *година* залишилися вірними давнині. «Минула лиха година», – каже українець, коли не обов'язково йдеться про шістьдесят хвилин. «В добрий час!» – кажуть росіяни, також маючи на увазі, звичайно, не шістьдесят хвилин (За А. Матвієнко).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть ключові слова й словосполучення.
2. Поставте до тексту кілька запитань і дайте на них відповіді.
3. Наведіть кілька прикладів слів, які однаково звучать в російській і українській мовах та мають однакове лексичне значення.

III. Поміркуйте, чи можна вважати синонімами українське слово *вродливий* і російське слово *уродливый*. Користуючись тлумачним словником, з'ясуйте їх лексичне значення й доберіть до них синоніми в кожній з мов.

14 Учіться спілкуватися!

Змодельуйте ситуацію: до вас приїхали далекі родичі з Польщі або Болгарії; вони хочуть ознайомитися з вашим містом чи селом. Складіть і розіграйте діалог, використовуючи слова, які, на ваш погляд, будуть зрозумілими для гостей.

Як же нам треба плекати кожне словечко рідної мови, передане в спадок нам від багатьох-багатьох попередніх поколінь! У ньому зберігається тепло їхнього дихання. Хай же й наше тепло його зігріє (М. Шумило).

- II. **Творче завдання.** Напишіть твір-мініатюру (5-6 речень), початком якого буде подане висловлювання.

- I. Прочитайте виразно вірш Дмитра Білоуса. Проведіть конкурс на кращого читця.

На кожному кроці

В житті робив ти свій перший крок,
Сьогодні в школу йдеш на урок.
А що ідеш ти, то робиш кроки, –
отак і вийдеш у світ широкий.
І раптом думка поміж думок:
а що за слово цей самий *крок*?
Тут щось цікаве таїться може,
бо й слово *кроква** на нього схоже!
Та слово, друже, знань вимага,
в болгарській мові є *крак* – нога.
А в білоруській є слово *крочыць*, –
уже й не треба мізки морочить.
А як відкрились нам *крок* і *крак*, –
Тоді звідкіль же російське *шаг*?
Згадай тут відстань, ту, на яку
ти ногою можеш вперед сягнути –
один раз ступиш – один і сяг,
а *сяг* прадавнє дало нам – *шаг*.
Отож і справді кінець мороці.
А що потрібно на кожному кроці?
На кожному кроці – знання, знання, –
Інакше йтимеш ти навмання*.

- II. Виконайте завдання за текстом.

- З'ясуйте лексичне значення слова *кроква*.
- Випишіть з тексту слова, що мають однакове лексичне значення й однаково звучать в українській і російській мовах.

- III. Попрацюйте в групах.

- «Етимологи».** Розкажіть про походження 2-3 українських слів.
- «Лексикографи».** Укладіть словник із 5–7 слів, що мають однакове лексичне значення й однаково звучать в українській і російській мовах.

§ 2. ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ. НАЙСКЛАДНІШІ ОРФОГРАМИ

17*

- I. Прочитайте текст. Чому, на вашу думку, автор називає слова, поєднані в словосполучення, будівельним матеріалом речення?

Кожне слово вказує на певне поняття. Закінчену ж думку виражає лише речення. Його будівельний матеріал – слова, поєднані в словосполучення (Н. Клименко).

- II. Поміркуйте, чому знання частин мови необхідне для правильної побудови речення.

- III. Розкажіть про стилістичну роль однієї з вивчених самостійних частин мови.

18

- I. Прочитайте текст уголос. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип і стиль мовлення.

Україна розташована в центрі Європи. До речі, вважається, що географічний центр *континенту* знаходиться поблизу міста Рахова *Закарпатської* області.

Україна межує з сімома країнами *світу*. Загальна протяжність її сухопутних і *морських* кордонів становить 7590 км.

Столиця України – Київ. Це одне з найстаріших і найкрасивіших міст Європи та світу. Його *територія* дорівнює 827 км². Але під будівлі відведено лише 42 % цієї площі. Решта – це водойми, зелені масиви й парки. Завдяки цьому Київ – єдина *європейська* столиця, оточена унікальним живим зеленим кільцем, основу якого становлять сосни (З *енциклопедії*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Поясніть правопис виділених слів.
2. Випишіть з тексту слова, які містять орфограму «Велика літера і лапки у власних назвах».
3. Визначте ступінь порівняння прикметників *найстаріший* і *найкрасивіший*.
4. Випишіть із тексту числівники, 2-3 з них провідмінійте.
5. Поясніть розділові знаки в реченні *Столиця України – Київ*.
6. Доповніть текст цікавою інформацією про сучасний Київ.

III. Гра «Хто більше?». Поясніть значення слів *археологія* й *геральдика*. Із літер цих слів складіть нові слова. Переможе той, хто запише їх найбільшу кількість.

Зразок. *Континент* – тин, тон, кит, ...

19

Перепишіть текст, уставляючи пропущені букви й обираючи в дужках правильний варіант написання. Числівники запишіть словами.

За ч..сел..ністю населе(нн, н)я (У, у)країна посідає 5 місце (в, у) (Є, є)вропі після (Н, н)іме(чч, ч)ини (81,4 млн), (В, в)..ликої (Б, б)р..танії разом (з, із) (П, п)івнічною (І, і)рландією (58,4 млн), (Ф, ф)ранцією (57,8 млн) та (І, і)талією (57,2 млн). За підсумками оста(нн, н)ього (В, в)сеукраїнс..кого п..р..пису, на 5 грудня 2001 року (в, у) (У, у)країні прож..ває пр..близно 47 млн осіб (3 газети).

20

I. Прочитайте виразно вірш.

Два кольори

Під синім небом України
Зазолотилися жита,
У чулім серці воєдино
З'єдналася палітра та.

Бо це дано нам споконвіку –
Від пращурів жива яса* –
Душею, що не любить крику,
Єднати землю й небеса.

В. Крищенко

- II. Доберіть синоніми до слова: **чулий**.
- III. Випишіть з тексту 3-4 словосполучення. Позначте головне слово. Поставте запитання від головного слова до залежного.
- IV. Розкажіть, що вам відомо про історію виникнення Державного Герба й Прапора України. Чому на прапорі поєднані жовтий і синій кольори?

V. Попрацюйте в парах: «учитель – учень».

1. «Учитель». Готує запитання про правила вживання розділових знаків.

I варіант – розділові знаки між однорідними членами речення;

II варіант – розділові знаки в реченнях зі вставними словами;

III варіант – розділові знаки в реченнях із прямою мовою.

2. «Учень». Відповідає на запитання вчителя.

21

I. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Дове-
діть свою думку. Пригадайте, що вам відомо про три-
пільську культуру.

На території України знаходяться пам'ятки різних археологіч-
них культур. Найдавнішою є стоянка часів палеоліту на *Закар-
патті*, якій близько 1 *мільйона* років. Залишки *трипільської* куль-
тури *ранніх землеробсько-скотарських* племен відкрив Вікентій
Хвойка поблизу сіл Хален'я і Трипілья біля Києва. Тут були
знайдені залишки *глинобитних* будинків, у яких знаходилися пе-
чі для *випікання* хліба, мідні *знаряддя* праці, глиняний *розписний*
кольоровий посуд, вишивка. Збереглися також зерна пшениці, яч-
меню, проса (Зі *словника-довідника «Україна в словах»*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Поясніть правопис виділених слів.

2. Виконайте ~~лексичний~~ **лексичний** розбір першого речення.

3. Поясніть розділові знаки в останньому реченні.

4. Випишіть ключові слова й словосполучення.

5. За допомогою тлумачного словника поясніть значення слів *пам'ятка* й *пам'ятник*. Складіть із ними речення.

III. На основі тексту складіть та розіграйте діалог.

22

- I. Складіть речення зі звертаннями так, щоб у першому реченні воно стояло на початку, в другому – всередині, а в третьому – в кінці речення.

II. Поясніть уживання розділових знаків.

23

- I. Перепишіть текст, уставляючи пропущені букви й обираючи в дужках правильний варіант написання.

Рідна мова – це духовна могутність українс..кого народу. (В, У) ній відб..вають..ся традиції (й, і) звичаї багат..ох поколінь, (в, у) ній – краса (й, і) сила нації. Слово рідної мови, п..р..дане (в, у) спадок нашими пращурами, звучить, як молитва. Мова – душа народу, його найці..іший скарб, живодайне дж..р..ло духовного розв..тку д..ржави (З книги «Дивосвіт»).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Поясніть розділові знаки в першому й останньому реченнях тексту.
3. Визначте частиномовну належність слів другого речення.

III. Як ви розумієте зміст останнього речення?

24

Гра «Склади прислів'я». Складіть з поданих слів прислів'я. Розставте розділові знаки.

1. Єдність, велика, братерство, і, сила. 2. Не, є, де, а, вдома, добре, краще. 3. Земля, і, в, рідна, мила, жмені. 4. За, землею, в, і, скучно, рідною, небі. 5. Край, свій, має, звичай, кожен.

25

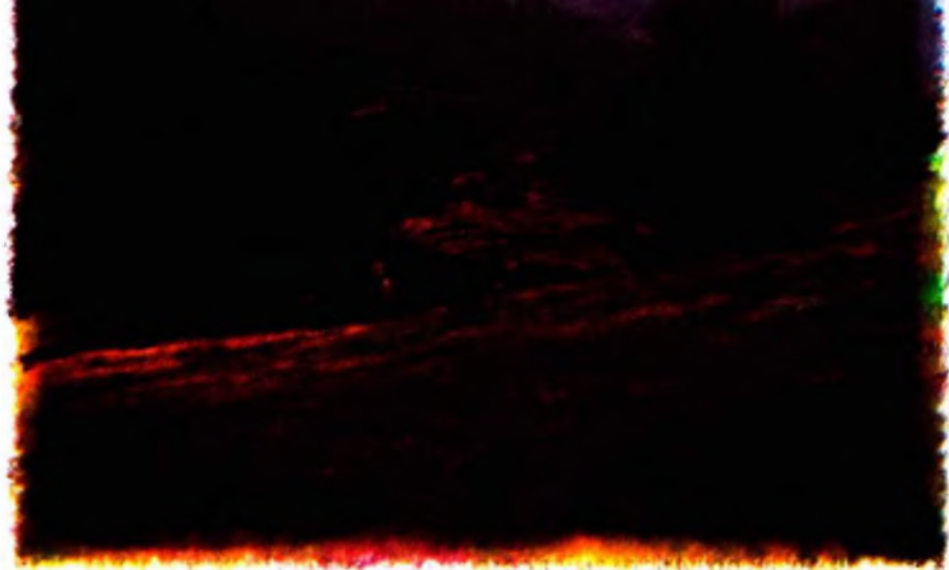
- I. Прочитайте виразно текст. Як ви гадаєте, чому автор звертається до України як до живої істоти?

Україні

Україно моя барвінкова,
Переконаний твердо в однім,
Що мені усміхнулася доля
Народитись під небом Твоїм.

Вірний цьому святому куточку,
Де сади – не сади – вишняки!
Мережкову вкраїнську сорочку
Одягну у далекі шляхи.

І пройду по Твоїх росянистих
Незабутніх козацьких степах,
Де Чумацький возами повиснув,
Де сам день чебрецями пропах

Від Дніпра і Південного Бугу
Дотикає нас подих століть.
Де кришили шаблями наругу,
Там віднині свобода стоїть.

А як прийде остання хвилина
За Україну ще раз помолюсь.
Золотими житами відлину
І барвінком густим простелюсь.

І. Яворський

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть якнайбільше означень до слова *Україна*.
2. Поясніть розділові знаки в першому реченні.
3. Провідмініайте слово *день* та поясніть орфограму.

III. Попрацюйте в групах.

1. **«Учителі»**. Поясніть правопис виділених слів.
2. **«Мовознавці»**. Розкажіть, що вам відомо про різні значення словосполучення *чумацький шлях*. Як впливає значення на написання?
3. **«Літературознавці»**. Назвіть твори художньої літератури, у яких описане історичне минуле нашої країни. Перекажіть невеликий епізод з одного твору.

26

I. Запишіть по 5–7 прикладів на кожную із пропонованих орфограм.

1. «Букви *і, ї* в суфіксах жіночих імен по батькові»: *Василівна, Андріївна, ...*

2. «Не з прикметниками»: *невтомний, неакуратний, ...*
3. «Дефіс у неозначених займенниках»: *казна-де, коли-небудь, ...*

II. Провідмінійте ім'я по батькові *Ольга Сергіївна*.

27

I. Запишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки.

1. О Україно жись тобі як і твоїй співучій мові (*Л. Забашта*).
2. Рідна мова найперша підвалина життя народу як окремої нації (*І. Огієнко*).
3. Україна це тихі води і ясні зорі зелені сади білі хати лани золотої пшениці *медовій* та *молочній* ріки... (*С. Васильченко*).
4. І колишеться м'ята і тремтить далина і доріг є багато а Вітчизна одна (*А. Малишко*).
5. По той бік Дніпра жовтіють піски далі луки а ще далі в синьому мороці плавають обриси лісів (*О. Гончар*).

II. Поясніть уживання розділових знаків.

III. Виконайте словотвірний розбір виділених слів.

IV. Випишіть 2-3 слова, вжитих у переносному значенні. Складіть речення з цими словами в прямому значенні.

28

Творче завдання. Складіть твір-мініатюру (6-7 речень) на тему «Моя Україна», використовуючи прості й складні речення.

СКЛАДНИЙ ПЛАН ВЛАСНОГО ВИСЛОВЛЮВАННЯ

№1

29

I. Пригадайте, для чого складається план тексту. Чим відрізняється простий план від складного? Як ви вважаєте, чи обов'язково потрібно складати план власного висловлювання?

II. Перекладіть українською мовою і запишіть текст.

Речи* бывают без всякой подготовки (импровизированные) и с подготовкой.

Импровизация допустима лишь в случаях детального знакомства оратора с предметом, о котором он будет говорить. Во всех же остальных случаях нужно готовиться. Подготовка высказывания может быть разной: обдумывание темы речи, написание плана выступления, речи целиком или главных мыслей в форме конспекта.

Особое внимание уделяется составлению простого или сложного плана. Простой план предполагает называние отдельных частей текста, которые раскрывают микротемы, сложный план предполагает выделение подпунктов (*За А. Міртовим*).

*Речи – промови.

Візьміть до уваги!

Складний план власного висловлювання допомагає впорядкувати думки мовця, повністю розкрити зміст висловлювання, донести його основну думку до читача або слухача. Окремі пункти плану можуть бути сформульовані як розповідні або питальні речення. Можливе формулювання плану у вигляді цитат, крилатих висловів тощо. Зазвичай основні пункти плану нумеруються цифрами, додаткові пункти (підпункти) – літерами в алфавітному порядку або подвійними цифрами. У висловлюванні виділяють *вступ, основну частину, заключну частину, або висновки*.

30 I. Розгляньте схеми оформлення складного плану.

Вступ.

Основна частина

1. ...

а)

б)

2. ...

а)

б)

в)

Висновки.

I. Вступ.

II. Основна частина

1. ...

1.1.

1.2.

2. ...

2.1.

2.2.

2.3.

III. Висновки.

II. Якщо у вас є комп'ютер, відкрийте опцію «Нумерований список» і ознайомтеся з видами списків – це допоможе вам оформити складний план.

31 Прочитайте текст, визначте його стиль. Чи можна назвати цей текст пам'яткою?

Якщо хочеш гарно підготуватися й виступити з промовою, прислухайся до таких порад:

1. Уважно постався до вибору теми. Подумай, що ти можеш сказати, як вплинути на слухачів, наскільки ти володієш цією темою.

2. Запиши складний план висловлювання, виділяючи основні пункти й підпункти плану.

3. Продумай початок промови та її кінець. Які засоби ти обереш для впливу на слухачів?

4. Продумай, які будеш використовувати жести, як і де будеш стояти.

32 Творче завдання. I. Запишіть план власного висловлювання на тему «Моє навчання – це моя робота».

II. Підготуйте промову, скориставшись наведеними вище порадами.

ДІЄПРИКМЕТНИК

§ 3. ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

...З'явився серед дієслів Дієприкметник. І всіх, хто вмів виконувати дієслівну і прикметникову роботу, стали називати дієприкметниками.

І. Вихованець

- I. Пригадайте, яка частина мови вказує на ознаку предмета. Наведіть приклади.
- II. Як називається особлива форма дієслова, що вказує на ознаку предмета за дією? Наведіть приклади.

33

- I. Порівняйте квіти, зображені на малюнках. Доберіть до них по кілька означень, користуючись довідкою.
- II. Назвіть постійні ознаки квітки. Яких ознак вона набуває, коли на неї спрямовано певні дії або вона сама їх виконує: *помита, полита, доглянута,...*?
- III. Зіставте словосполучення: *червона квітка* і *доглянута квітка*, даючи відповіді на такі запитання:
 1. Які слова в словосполученнях називають ознаки предметів? На що саме вказують ці ознаки?
 2. Чим вони відрізняються?

3. Яке слово називає постійну ознаку предмета, тобто таку, що не залежить від впливу на цей предмет інших предметів?
4. До якої частини мови належать слова *червона, доглянута*?

Довідка. *Червона, свіжа, весела, духмяна, яскрава, тьмяна, квола, доглянута, полита, засохла, недоглянута, умита, помита, похмура, занедбана, сяюча.*

Міркуйте так:

На ознаки предмета вказують слова **червона, доглянута**. Перша ознака вказує на колір (**червоний**), друга – на ознаку за дією (**доглядати**). Так, ознака за кольором (*червона*) є постійною, вона не залежить від дії інших предметів. Ознака за дією (*доглянута*) передає вплив на предмет з боку іншого предмета чи особи (*квітка, яку доглянули*). Отже, **червона** – це прикметник, **доглянута** – дієприкметник.

Запам'ятайте!

Дієприкметники вказують на ознаку діючого предмета (*розквітлий сад, опале листя*) або предмета, з яким щось роблять, робили або зробили (*написаний твір, запалене багаття*). Отже, дієприкметник указує на ознаку предмета за дією, що виявляється в часі, і відповідає на питання **який? яка? яке? які?**

34

Зіставляючи закінчення дієприкметників у поданих нижче словосполученнях, визначте морфологічні ознаки прикметника в дієприкметниках. Як змінюються дієприкметники?

1. Намальована (картина) – намальований (пейзаж).
Змінюються за ...
2. Намальована (картина) – намальовані (картини).
Змінюються за ...
3. Намальована (картина) – намальованої (картини).
Змінюються за ...

35

1. Прочитайте речення. Випишіть у перший стовпчик прикметники, а в другий — дієприкметники. Обґрунтуйте свій вибір.

1. *Медвяно* пахне скошена трава (А. Малишко). 2. На великі купи листя, зметеного напередодні, висіявся легенький іній (З книги). 3. Опале листя лежить горілиць – на теплу зиму (Нар. прикмета). 4. Глибокі яри ламаними складками підбігають до самого шляху (М. Стельмах). 5. На все чіпляється квапливо легеньке павутиння (М. Рильський).

II. Поясніть правопис виділених слів.

III. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *легенький* і *павутиння*.

Візьміть до уваги!

Дієприкметник має такі ознаки прикметника: відповідає на питання **я к и й? я к а? я к е?** (*синіючий, задумана, посохле*), змінюється за родами (*доглянутий, доглянута, доглянуте*), числами (*доглянутий, доглянуті*) та відмінками (*доглянутий, доглянутого, доглянутому, доглянутий, доглянутим, доглянутому*).

У реченні дієприкметник найчастіше виконує роль означення: *Дерева стояли, обтяжені снігом.*

36*

- I. Складіть алгоритм розрізнення прикметників і дієприкметників. Користуючись складеним алгоритмом, випишіть спочатку словосполучення з прикметниками, а потім – словосполучення з дієприкметниками.

Сміливий хлопець, скошена трава, заплющені очі, невичерпні багатства, напрасований костюм, зелений гай, зеленіючий гайок, вишитий рушник, яскравий рушник, білі хати, побілені хати, розпалене вогнище, палаюче вогнище, сиве волосся, посивіле волосся.

- II. Складіть речення з 3-4 словосполученнями.

Запам'ятайте!

Дієприкметники можуть втрачати дієслівні ознаки виду й часу та переходити в прикметники: *битий шлях, освічена людина*. Такі прикметники не мають пояснювальних слів.

Пояснювальні слова вказують на наявність дієслівної ознаки, тобто на те, що це слово – дієприкметник: *відкритий мореплавцями острів*.

37

Розподіліть виділені слова у два стовпчики: у перший – прикметники, а в другий – дієприкметники.

Якщо ви правильно виконаєте завдання, то з других літер слів прочитаєте продовження вислову Івана Огієнка:

Мова – ...

Вдалий (день), знайдений (хлопцями), чутливий (до болю), накручений (ткалею), зроблений (батьком), ошатний (гість), попереджений (директором), здобутий (спортсменами), надувний (м'яч), зумовлений (обставинами).

Двері відчинили – відчинені двері; листа надіслали – надісланий лист; вікна пофарбували – пофарбовані вікна; квіти зірвали – зірвані квіти; вірш прочитали – прочитаний вірш; виконали роботу – виконана робота.

II. Ознайомтеся з алгоритмом. Визначте спільні та відмінні ознаки дієслова і дієприкметника.

Зразок міркування. У реченні *Сад зеленіє* дієслово означає дію предмета, що відбувається в момент мовлення; а в реченні *Розкинувся зеленіючий сад* дієприкметник вказує на ознаку предмета (сад) за дією, яка також відбувається в момент мовлення. У цьому й полягає відмінність між дієсловом і дієприкметником. Спільні ознаки: і дієслово, і дієприкметник мають у своєму складі спільну дієслівну основу.

III. Запишіть словосполучення та речення, підкреслюючи дієслова двома лініями, а дієприкметники – хвилястою лінією.

IV. Визначте час дієслів і дієприкметників.

Запам'ятайте!

Дієприкметник має форми часу: **теперішній** (малюючий, пишучий) і **минулий** (намальований, написаний); буває **недоконаного** (тремтячий, сіяний) і **доконаного** (вимовлений, зроблений) виду.

Дієприкметник вимагає від іменника певного **відмінка** (порізаний шматочками, обраній темі); може мати **пояснювальні слова** (написаний сьогодні лист, зірвані дівчатами квіти).

39 Замініть словосполучення з дієсловами на синонімічні з дієприкметниками. З 2-3 дієприкметниками складіть речення.

Зразок. *В'януть трави – в'янучі трави.*

Яблука дозріли восени, зібрали багатий урожай, скошили комбайном пшеницю, вітер затихає поволі, поле чорніє вдалині, очолити колектив, умити дощем місто.

40. I. Прочитайте подані дієприкметники, поставте до них питання. Доберіть до дієприкметників іменники, запишіть за зразком.

Зразок. *Падаюче листя (теп. час) – опале листя (мин. час).*

Темніючий – потемнілий, досягаючий – достиглий, чорніючий – почорнілий, зеленіючий – позеленілий, виконуючий –

- II. Поставте в дієприкметниках наголоси.
III. Визначте рід і число дієприкметників.
IV. З 2-3 словосполученнями складіть речення.

Пригадайте, що таке дієприслівник. Чим дієприслівник відрізняється від дієприкметника? Доберіть і запишіть по 5-6 прикладів дієприкметників і дієприслівників, із 2-3 складіть речення.

Записаний, дібраний, зігрітий, облитий, ...
Записуючи, добираючи, зігріваючи, обливаючи, ...

41* Знайдіть зайве слово. Поясніть свій вибір.

I варіант

1. Умитий, вимитий, умиваючи. 2. Відтворений, відтворюючи, відтворити. 3. Намальований, мальовничий, малюючий. 4. Гарантійний, гарантований, гарантуючий. 5. Зволожувати, зволожений, зволожуючий.

II варіант

1. Схвильований, хвилюючий, хвилювати. 2. Оновлений, оновлюваний, новий. 3. Зібраний, збираючий, збирати. 4. Схвильований, хвилюватися, хвилюючий. 5. Зумовлюючий, зумовлений, зумовити.

Запам'ятайте!

Дієприкметники можуть відрізнятися від прикметників наголосом. Якщо слово має наголос на корені, то це дієприкметник, якщо на суфіксі – це прикметник, наприклад: *товчений* – *товче́ний*, *варений* – *варе́ний*.

Слова *grimучий*, *скрипучий*, *летючий* належать до прикметників. Також прикметниками є слова типу *непереможний*, *визвольний*, *осйний*.

42 Прочитайте подані слова, правильно наголошуючи їх. Визначте, які з них прикметники, а які — дієприкметники. Складіть з ними речення.

Пече́ний – пече́ний, уче́ний – уче́ний.

43 Запишіть подані словосполучення. Поставте знак наголосу у виділених словах. Поясніть їх значення.

Несказане побажання, *несказанне* бажання; *неподоланий* бар'єр, *неподолання* сила.

Візьміть до уваги!

Щоб ваше мовлення стало яскравим, чітким і виразним, необхідно навчитися використовувати дієприкметники.

Стилістична роль дієприкметників полягає в тому, що вони роблять висловлювання стислим, плавним, виразним. Тому ця особлива форма дієслова широко використовується письменниками в художніх творах, а журналістами – в публіцистичних текстах. Стислість фраз із дієприкметниками робить їх незамінними в офіційно-діловому стилі. У науковому стилі дієприкметники використовуються для посилення доказовості думок. У розмовному стилі дієприкметники використовуються зрідка через їх «книжність».

44

- I. Перепишіть текст. Визначте синтаксичну роль дієприкметників, відповідно підкреслюючи їх.

Золота осінь. Мідним листям завітчана, спілими яблуками закосичена, червоним верховіттям вінчана, сивим павутинням залентчена*, отавою* замаєна, стернями* обперезана, цвіркунами обспівана (Б.-І. Антонич).

- II. З'ясуйте значення виділених слів.

- III. **Творче завдання.** Розкажіть про свої враження від осіннього саду, парку. У розповіді використовуйте дієприкметники *пожовтілий, темніючий, обсіпаний, зібраний, оголений*.

45

- I. Запишіть прислів'я та приказки. Підкресліть дієприкметники. Визначте їх час, вид, відмінок, рід і число.

- II*. Поміркуйте, чи можна виділені слова вважати дієприкметниками.

1. Обіцяного три роки чекають. 2. *Лежачого* не б'ють. 3. Під лежачий камінь вода не тече. 4. *Береженого* й Бог береже. 5. Лякана ворона й куца боїться. 6. Приїзд нежданий – зате бажаний.

46

- I. Назвіть за допомогою дієприкметників ознаки предметів за дією.

Зразок. *У степу (розквітати) – у степу розквітлий.*

Вікно (відчинити), двері (зачинити), завдання (записати) на дошці, учень (читає), небо (темніє), урожай (зібрати), риба (смажити), листя (опадає), букет (зрізати), підлога (вимити).

- II. Виконайте розбір 3-4 словосполучень: визначте головне й залежне слова. За допомогою яких граматичних засобів (закінчень, прийменників) вони поєднані в словосполучення?

47

- I. Доберіть до поданих іменників дієприкметники.

Зразок. *Сонце (яке?) сяє.*

Бузок, лист, небо, досвід, клас, картопля, село, море, повітря.

- II. **Творче завдання.** Напишіть твір-мініатюру (6-7 речень) на тему «Жовтокося красуня-осінь», використовуючи дібрані дієприкметники.

48

- I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку, доберіть заголовок. Уявіть картину, намальовану автором тексту.

Катерина Білокур могла працювати над однією квіткою так довго, поки та *не одцвітала*. Пелюсточку за пелюсточкою вимальовувала шість червоних жоржин біля плетеного тину.

Одного разу зняла з себе мережану хустку, зав'язала нею куц жоржин у квітнику.

Ні, *не пасує*.

Нарешті знайшла місце для хустки: вона висітиме на тиночку, мовби забута ще звечора, припала росю. Тоді пейзаж у просвітку між квітами буде ранковий, холоднуватий, сповнений блакиті, освітлений *неяскравим* світлом. «Забута» хустина зіграла картину теплом людської присутності.

Художниця завжди малювала обмежені у просторі куточки городу, квітника, саду.

Не маючи сама надто міцного здоров'я, вона особливо ревню любила дивуватися незбагненній силі землі, скропленій дощем і зігрітій сонцем: з малесенького зернятка, вкинутого в пухку ріллю, виростає отака краса! Десь беруться з води, землі й світла найтонші переливи червоного, жовтого, вишневого, рожевого, блакитного! (За Д. Степовиком).

Катерина Білокур.
Колгоспне поле

- II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть дієприкметники. Яку роль вони виконують у тексті?
2. Випишіть з тексту спільнокореневі слова. Розберіть їх за будовою.
3. Поясніть правопис виділених слів.
4. Доберіть 5-6 слів для словникового диктанту на тему «Правопис не з різними частинами мови».

- III. Попрацюйте в групах.

1. **«Художники».** Розгляньте репродукцію картини К. Білокур. Зіставте текст зі своїми враженнями від картини. Що, на вашу думку, символізує забута хустка?
2. **«Письменники».** Продовжте текст своїми міркуваннями про «незбагненну силу землі».

Візьміть до уваги!

Дієприкметників в українській мові менше, ніж у російській. Тому не всі дієприкметники можна перекласти одним словом, як, наприклад: *синеющий* — *синіючий*, *прочитанный* — *прочитаний*. Як же бути у складних випадках? Дуже просто. Такий дієприкметник необхідно замінити описовою формою, як-от: *проживающий* — *той, хто мешкає*; *получающий* — *той, хто отримує*, або іменниками, прикметниками, наприклад: *работающий* — *працівник*; *захватывающий* — *захопливий*, *принадний*; *начинающий* — *початківець* тощо.

- 49** Перекладіть словосполучення українською мовою. Поясніть особливості перекладу дієприкметників.

Замерзающее озеро, волнующийся из-за ветра, качающаяся ветка, покрасневшее яблоко, пожелтевшие листья, шедший всю ночь дождь, показавшееся из-за гор солнце.

50 **Цікаве мовознавство.**

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль і тип мовлення. Якщо ви добре запам'ятали, що таке дієприкметник, вивчили його морфологічні ознаки, синтаксичну роль, то зможете проаналізувати міркування учнів, наведені в тексті, й зробити висновок: правильні вони чи ні.

Сяючий Андрійко повернувся зі школи та з таємничим виглядом підійшов до батька:

– Тату, сьогодні на уроці української мови Людмила Іванівна попросила нас відгадати загадку.

– Яку? – поцікавився батько.

– А ось таку. «Зустрілися якось троє: Дієслово, Прикметник і Дехто. Почали вони сперечатися між собою: хто з них сильніший? Прикметник каже: «А без мене все навколо було би безбарвне, без ознак, не належало б нікому». А Дехто відповідає: «Усе, що можете ви, можу я, бо маю силу й Дієслова, і Прикметника!»

– Хто ж це був? – спитав Андрійка батько.

– Ми весь урок з'ясовували це питання, і, врешті-решт, дізналися, що Дехто – це Дієприкметник.

Закінчивши оповідати, Андрійко почав виконувати домашнє завдання. Виконавши роботу, хлопчик ліг відпочити. І наснився йому сон: наче знаходиться він у величезній залі, де за столом сидять учні й сперечаються про те, що таке дієприкметник.

Перший говорить, що дієприкметник – це те ж саме, що й дієслово, бо має такі постійні дієслівні ознаки, як вид і час.

Другий, уважно вислухавши докази першого, зауважив:

– На мою думку, дієприкметник – ближчий до прикметника. І в тексті їх важко розрізнити, бо й змінюються вони однаково: за родами, числами та відмінками.

Третій каже:

– А я вважаю, що дієприкметник – це окрема самостійна частина мови. Бо він, хоч і має ознаки дієслова й прикметника, але давно вже став самостійним.

Випадково один із учнів помітив у залі Андрійка і звернувся до нього із запитанням:

– А як вважаєш ти?..

II. Дайте відповідь від імені Андрійка, який добре опрацював параграф і розібрався в тому, що таке дієприкметник.

§ 4. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ. ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ У ЗАКІНЧЕННЯХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

51

I. Зіставте відмінкові закінчення дієприкметників і прикметників у однині. Що спільного ви спостерегли у відмінюванні прикметників і дієприкметників? Відповідь проілюструйте власними прикладами.

II. Розгляньте зразок відмінювання словосполучення в однині. Провідмінійте його у множині. Зробіть висновок про відмінкові закінчення дієприкметників у множині.

Н. Прочитана цікава книжка
Р. прочитаної цікавої книжки
Д. прочитаній цікавій книжці

Зн. прочитану цікаву книжку
О. прочитаною цікавою книжкою
М. (на) прочитаній цікавій книжці
Кл. прочитана цікава книжка

Запам'ятайте!

Усі дієприкметники відмінюються як прикметники твердої групи.

52

- I. Провідмінійте подані словосполучення спочатку усно, а потім запишіть їх у давальному, орудному, місцевому відмінках однини. Позначте графічно закінчення.

Доглянуте пшеничне поле, намерзла льодяна бурулька, молодий зеленіючий гайок, яскравий вишитий рушник, міцніючий організм.

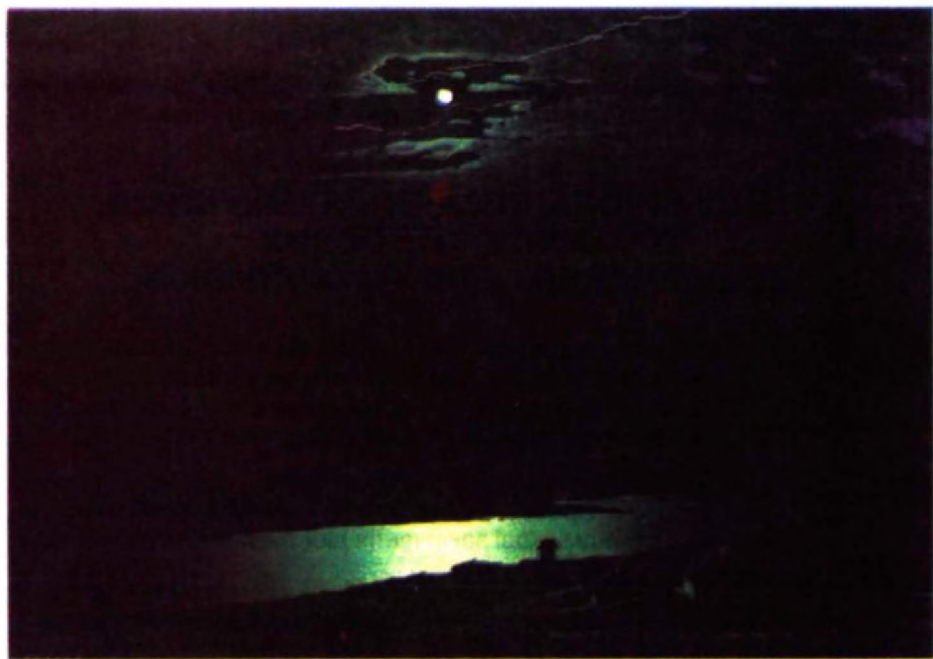
II. Складіть речення з 3-4 словосполученнями.

53

- I. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки.

Перед глядачами ро..криваєт..ся ш..рокий простір. Рівнина, п..р..тята з...л..нуватою *стрічкою* тихої річки, майже (с, з)л..ваєть..ся біля небокраю з темним небом, покритим рядами л..гких хма-ринок. Місяць, ніби глянувши у ві(т, д)чинене *віконечко*, освітив Дніпро, хатинки й *павути*(н, нн)я доріжок на ближн..ому бер..зі.

Гладен..ким дзеркалом відб..вають води Дніпра таємниче, чаруюче світло. З оксамитової сині ночі біліють стіни *українських*

Архип Куїнджі. Місячна ніч на Дніпрі

хат. Усе в пр..роді зачароване казковим сяя(н, нн)ям неба й (Д, д)ніпрових вод.

Це в..личне в..довище до ц..ого часу пі(т, д)штовхує до міркувань про вічну красу пр..роди (За Н. Іоніною).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть заголовок до тексту.
2. Поясніть написання виділених слів.
3. Підкресліть дієприкметники. Визначте їх відмінок. Усно провідмініняйте 2-3 дієприкметники.

III. Попрацюйте в групах.

1. **«Мистецтвознавці»**. Назвіть картини відомих вам українських художників. Підготуйте розповідь про одну з них.
2. **«Художники»**. Розгляньте картину А. Куїнджі «Місячна ніч на Дніпрі». Чи вдалося, на вашу думку, авторові тексту передати словами красу зображеного на картині пейзажу?
3. **«Екскурсоводи»**. Опишіть зображений на картині пейзаж, доповнюючи текст вправи.
4. **«Учителі»**. Підготуйте для однокласників 5–7 запитань за змістом тексту.

54 З поданими словосполученнями складіть речення. Визначте дієприкметники й дієприслівники. Поясніть свій вибір.

1. Працюючи на заводі Працюючі в полі машини 2. Сяючи на сонці Сяючі обличчя 3. Чаруючи співом Чаруючі зорі

55 Запишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте рід, число, відмінок та синтаксичну роль дієприкметників.

1. Глядачі звинувачували А. Куїнджі в тому, що за полотном «Місячна ніч на Дніпрі» (захований) ліхтар. 2. Не могли збагнути, як (зроблений) картина, що місяць світить, як справжній. 3. Митець пізнається за (відтворені) у краєвидах ефектами світла. 4. Гладінь Дніпрових вод нічим не (підсвічений). 5. При першому погляді на картину впадає в око чіткий силует вітряка на тлі (сяючий) річки. 6. Ефект світла (підсилений) способом накладання фарб. 7. Золота фарба (нанесений) на біліло зверху найтоншим прозорим шаром (За Н. Іоніною).

56 Доберіть 3-4 дієприкметники, будова яких відповідала б поданим схемам. Поміркуйте, які морфологічні ознаки дієприкметника можна визначити лише за допомогою закінчення.

○ < ○ **ого**

○ < ○ **им**

○ < ○ **ому**

○ < ○ **ої**

○ < ○ **ій**

○ < ○ **ою**

○ < ○ **их**

○ < ○ **им**

○ < ○ **ими**

I. Прочитайте виразно текст. Доберіть до нього заголовок. Назвіть ключові слова й словосполучення.

«Роблю сонячні квіти тому, що людей люблю, творю їм на радість, на щастя», – говорила відома *українська* художниця Марія Приймаченко, творчість якої напоєна диханням рідної землі.

Від *матері-вишивальниці* нею було перейняте вміння створювати чарівний український орнамент, у якому, висловлюючись словами М. Гоголя, «птиці виходять схожими на квіти, а квіти – на птиць». У створених художницею *декоративних* композиціях на картон і папір перенесені мотиви традиційних настінних розписів і вишиванок.

Її малюнки – це не просто ілюстрації до народних казок, а своєрідні варіації на їхні теми, переплетені з роздумами художниці про навколишній світ.

Її образна система індивідуальна й неповторна. Зображені на малюнках букети – це не просто натюрморти чи орнаменти, а узагальнений образ квітів, що виражає певний лад думок (За Є. Дорошенком).

Марія Приймаченко. 1. Соняхи з бджолами.

2. Їде осінь на коні. 3. Гороховий звір

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте кількість мікротем у тексті. Як вони впливають на розкриття теми?

2. Поясніть правопис виділених слів.

3. Випишіть з тексту словосполучення за схемою «іменник + дієприкметник». Позначте графічно закінчення, визначте головне й залежне слова, поставте питання від головного до залежного слова.

III. Підготуйте розповідь про одного з українських художників.

IV. **Учіться спілкуватися.** Порівняйте розповіді двох ваших товаришів. Не забувайте про правила спілкування!

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТИПИ МОВЛЕННЯ. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ОПISУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ, ПРОЦЕСУ ПРАЦІ, РОЗДУМУ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

Пригадайте відомі вам типи мовлення.

58

- I. Визначте, якими типами мовлення ви скористаєтеся в таких ситуаціях:
 1. Вас попросили описати зовнішність людини.
 2. На уроці української літератури вам необхідно висловити ставлення до одного з літературних персонажів.
 3. Ви повернулися з екскурсії або прогулянки. Батьки просять розказати про те, у якій послідовності відбувалися події.

- II. Складіть та розіграйте діалоги за поданими вище ситуаціями. Поясніть, з якою метою вжито опис, розповідь, роздум. Розкажіть про побудову кожного типу мовлення за таким планом:
 1. Мета опису, розповіді, роздуму.
 2. Із яких частин складається кожний тип мовлення.

59

- I. Проаналізуйте ситуації спілкування, зображені на малюнках.
- II. Доберіть до малюнків підписи:
 1. Опис зовнішності людини.
 2. Опис процесу праці.
 3. Роздум дискусійного характеру.

А

Б

В

I. Прочитайте тексти. Поміркуйте, як тип мовлення пов'язаний із метою висловлювання та основною думкою текстів. Виконайте завдання, подані після текстів.

1. Сомко був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий. Голова в кучерях, як у золотому вінку. Очі ясні, веселі, як зорі. І вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи (За П. Кулішем).

2. Трипілець, мешканець трипільського поселення, був середній на зріст, мав міцну, пряму статуру, розвинені м'язи рук і ніг. Голова була прямо посаджена на кремезні плечі. Одяг був на людині шкіряний з кам'яними гудзиками (З дитячої енциклопедії).

II. Опишіть зовнішність улюбленого літературного персонажа.

3. Тетяна Пата, майстриня петриківського розпису, користувалася своєрідною технологією малювання.

Ягоди майстриня малювала не пензлем, а пучкою пальця. Вмочала палець у фарбу й виводила витончені й вибагливі узори на тарелях, скриньках для коштовностей. Потім давала виробам просохнути та додавала ще малюнку (З дитячої енциклопедії).

III. Опишіть послідовність виготовлення декоративного виробу з глини, паперу, дерева тощо.

4. «Українська пісня. Хто не був зачарований нею», – стверджував великий режисер і письменник Олександр Довженко. А чи зачаровує нас сучасна пісня? Чи викликає насолоду, радість, любов до життя? Про це заговорили учні з класним керівником. І саме ці питання запропонувала обговорити вчителька.

– Ні, тепер не так, – зауважує Світлана, яка вже кілька років навчається в музичній школі. – Все у сучасних піснях не цікаво, не поетично.

– А я так не вважаю, – залучається до дискусії Остап. – Часи різні й пісні – різні. Українська пісня й зараз може зачаровувати. Про це свідчать пісні в майстерному виконанні Таїсії Повалій, Руслани Лижичко, Олександра Пономарьова, Наталки Могилевської. Українські музичні групи – «ВВ», «Океан Ельзи», «Мандри», «Грін Грей» – мають своїх шанувальників не тільки в Україні, а й за її межами.

– Кожен може розповісти про те, чи подобаються йому сучасні українські пісні, – спонукає до розмови дітей вчителька (Із ситуації в школі).

IV. Виконайте завдання до тексту №4.

1. Визначте стиль і тип мовлення, засоби міжфразового зв'язку.
2. Визначте тему, мікротеми, основну думку.
3. Продовжте текст, висловивши свою думку.

Запам'ятайте!

Дискусія — це широке публічне обговорення якого-небудь спірного питання.

61 Розкажіть про типи мовлення, використовуючи подану схему.

§ 5. ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ

62 I. Прочитайте подані словосполучення. У якому з них дієприкметник є головним словом, а в якому — залежним?

Достиглі яблука — достиглі в саду.

II. Прочитайте речення. Назвіть дієприкметники та іменник, який вони визначають (означуване слово). У яких реченнях дієприкметник має залежне слово? У якій позиції до означуваного слова знаходиться дієприкметник із залежним словом?

1. Достиглі яблука милували око.
2. Достиглі в саду яблука милували око буянням усіх відтінків зеленої, жовтої, червоної барв.

3. Яблука, достиглі в саду, милували око буянням усіх відтінків зеленої, жовтої, червоної барв.

Запам'ятайте!

Дієприкметник разом із залежними словами називається дієприкметниковим зворотом. Дієприкметникові звороти урізноманітнюють мовлення, допомагають висловлюватися стисло й більш точно.

У реченні дієприкметниковий зворот є одним членом речення — *означенням*.

63 Прочитайте речення. Визначте, які з дієприкметників мають залежні слова, а які не мають. Перепишіть речення, підкресліть дієприкметникові звороти.

1. На підрум'яненому сонцем плесі срібляться лілеї (*Є. Шморгун*).
2. Дятли відстукують свою монотонну, нервову морзянку, як заведені іграшки (*В. Яворівський*).
3. Шлях, обсаджений обабіч липами, перетинав степ з півдня на схід (*Н. Рибак*).
4. Мовчали закурени поля (*М. Стельмах*).
5. Ми дивилися на піщану землю, усипану минулорічною хвоєю й шишками. (*В. Росляков*).
6. Листя, зірване з дерев, золотою хуртовиною закрутилося в повітрі (*В. Пустовіт*).
7. Степ залитий жовтою, густою, примарною габою серпанку (*Т. Масенко*).

64

I. Прочитайте речення. Зверніть увагу на розділові знаки.

II. Зробіть висновок про те, у якій позиції щодо означуваного слова дієприкметниковий зворот виділяється комами.

1. Побілені до свят хати виднілися здалеку. – Хати, побілені до свят, виднілися здалеку.

2. На застелений скатертиною стіл сонце кидало останнє проміння. – На стіл, застелений скатертиною, сонце кидало останнє проміння.

Запам'ятайте!

Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, то на письмі він виділяється комами, а під час читання — голосом і двома паузами: перед і після дієприкметникового звороту.

- I. Запишіть речення, уставляючи пропущені букви й розділові знаки.
- II. Підкресліть дієприкметникові звороти. Прочитайте, правильно інтонуючи речення.

1. У звуках ві..чувалася неосяжна ш..рочінь степу (Г. Тютюнник). 2. Колись під цими соснами була кр..ниця обведена по краях з..ленавим баговинням* (В. Яворівський). 3. Над нами с..ніло небо випране теплим осі..ім дощем (В. Пуустовіт). 4. П..р..пілки кричать у нескошених нивах вівса, дзвінко п..р..гукуються – від щастя (Т. Масенко). 5. За вільно ро..чиненим вікном ліниво дотлівав ще зовсім теплий вечір (В. Собко). 6. В..сокий берег ,оповитий прозорим туманом мрів* у далечині (І. Нечуй-Левицький). 7. У печі,ро..мальованій по комину густою синькою топилося (Ір. Тютюнник).

- Складіть по два речення, у яких дієприкметникові звороти стоять після означуваного слова й перед ним. Поясніть розділові знаки.

Візьміть до уваги!

Дієприкметникові звороти можна замінити складнопідрядними реченнями із займенником **який** або **що**: *Перед нами були безмежні поля нескошеної пшениці. – Перед нами були поля пшениці, яку не скошили.*

- I. Запишіть речення, замінюючи дієприкметникові звороти складнопідрядними реченнями.

1. Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та *левади**, не огорожені тинами. 2. З гори почало з'їжджати дві повозки, запряжені добрими кіньми (І. Нечуй-Левицький). 3. Степ, оповитий *тишею*, дихав пахощами росяних трав. 4. Пахло васильками, натиканими за сволок*, і *татарським* зіллям, *розкиданим* на чисто вимитій підлозі (П. Панч). 5. Юнак побачив між деревами поле, облите місячним сяйвом (В. Пуустовіт).

- II. Поясніть написання виділених слів. Назвіть орфограми та наведіть кілька власних прикладів.

- I. Прочитайте виразно текст. Який період осені описаний автором? Чи доводилося вам спостерігати подібне?

Осінь обпалила лісисті схили. На фоні *вічнозеленого* оксамиту – *жовто-багряний* гай. Яскраво горять факели осик і кетяги калини, чаруючої своєю красою.

Золотокося красуня-осінь

Можна не помітити боровика, прикритого листом. Та не можна пройти повз тонке павутиння, майстерно сплетене павуками-трудівниками. Одні з них *змайстрували* сітки, другі примудрилися *сплести* мереживо, треті повісили щось на зразок пташиних кліток, розставили шатра, натягнули поміж деревами гамаки*... І все це диво всіяне міріадами* росинок-намистинок!

Можна хоч цілий день гуляти лісом, слухати шарудіння листя під ногами, дихати кришталевим осіннім повітрям і згадувати улюблені рядки Якова Щоголіва:

Темная діброва
Стихла і мовчить,
Листя пожовтіле
З дерева летить
(З календаря).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть до тексту заголовок. Визначте тип і стиль мовлення.
2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Доберіть синоніми до слова *факел*.
4. Випишіть речення з дієприкметниковими зворотами. Поясніть уживання розділових знаків.

III. Попрацюйте в групах.

1. **«Народознавці»**. Пригадайте й запишіть 4-5 народних прикмет, пов'язаних з бабиним літом.
2. **«Мовознавці»**. Підготуйте невеличкі повідомлення про походження назв осінніх місяців.

ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ПОДАНИМ СЮЖЕТОМ

Пригадайте, що називається оповіданням. Що таке сюжет оповідання? Який тип мовлення покладено в основу оповідання? Скористайтеся такими словниковими статтями: «Невеликий за обсягом прозовий художній твір», «Словесне повідомлення про кого-, що-небудь», «Система подій у літературному творі».

69

Напишіть оповідання з поданим заголовком за одним із сюжетів:

1. «Допомога друзям нашим меншим»: прогулянка з товаришами; поранений птах; лікування птаха; проводи на волю.
2. «Як ми виграли естафету»: початок змагань; перемоги й поразки; вирішальний забіг; перемога.

§ 6. АКТИВНІ Й ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ

Пригадайте, на яку ознаку вказують дієприкметники. Які з наведених дієприкметників указують на ознаку діючого предмета, а які – на ознаку предмета, з яким щось роблять?

Підписана угода, працююча установа, зіграна вистава, любляча мати.

Запам'ятайте!

Дієприкметники бувають **активні й пасивні**.

Активні дієприкметники виражають ознаки особи або предмета, які самі щось робили або роблять: *перемагаючий спортсмен, пожовкле листя, зів'ялі квіти, граючий тренер*.

Пасивні дієприкметники виражають ознаки того предмета, з яким щось робили: *очікуваний подарунок, вишитий рушник, заварений чай*.

Активні й пасивні дієприкметники зберігають **вид** дієслова, від якого вони утворилися: *крокувати* (що робити?, **недок. вид**) – *крокуючий* (**недок. вид**); *сказати* (що зробити?, **док. вид**) – *сказаний* (**док. вид**).

Активні дієприкметники бувають **теперішнього** (*білючий, крокуючий, співаючий*) і **минулого** (*посвіжілий, згорілий, змарнілий*) часу, а пасивні дієприкметники тільки **минулого часу** (*виділений, вилитий, змішаний*).

1) Палаючий;
сумуючий;
невмираючий;
прибулий;
збляклий;
позеленілий.

2) Наповнений;
народжений;
привезений;
передбачений;
розігрітий;
зшитий.

І. Прочитайте виразно текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку.

Українські рушники

Тітка Ялисовета зустріла мене на порозі. Вона кинулася в комірчину* до скрині і внесла цілу купу вишитих рушників.

Червоні й чорні традиційні нитки переплелися, вимальовуючи на полотні дивні узорі: темне розгалужене листя красувалося з червоними квітами і пишними ягодами. Унизу, оторочені лиштвою*, витьохкували птахи.

З хатини вичалапала *старенька* посивіла бабуса. З-під насуплених брів глянула на гостя, прошамкотіла:

– Моє вишивання, моє гаптуваннячко. Ой, коли ж я ті ниточки заплітала?! Що ж це ти, Ялисовето, продаєш? Господь з тобою! Хіба ж можна?!

Розіславши на колінах злежаний рушник, бабуса перебирала давно зіткане, вишите полотно, ніби свої літа, переплетені на рушникові червоними і чорними нитками. Сухі скарлючені пальці ледь-ледь тремтіли.

Я заплатив тітці Ялисоветі за два рушники, обережно поклав їх до портфеля.

Бабуса Домаха все ще сиділа *згорблена* на стільчику і *перебирала* сухими пальцями вишивку на рушнику. Мабуть, їй захотілося ще раз пройтись полотном, гаптованим у дівочі літа.

– Синку! – озвалася вона. – Візьми і мій рушник, тільки не треба грошей... Так дарую... Може, *згадаєш* колись бабу... А може, й людям *розкажеш*.

На *подвір'ї* палахкотіла в чаруючих променях *призахідного* сонця стара груша, що росла біля хати. І досі ввижається мені та груша в багряноту відсвіті згасаючого сонця – постає раптом на рушникові, подарованому на згадку сивою бабусею (За І. Цюпою).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте кількість мікротем у тексті. Як вони впливають на формулювання теми?
2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Поясніть значення слів *вичалапати* й *прошамкотіти*, доберіть до них синоніми.
4. Випишіть спочатку активні дієприкметники, а потім – пасивні.
5. Визначте синтаксичну роль двох-трьох ужитих у тексті дієприкметників.

III. Попрацюйте в групах. Проведіть заочну екскурсію до музею вишивки.

1. «Екскурсоводи». Підготуйте розповідь про експонати музею, використовуючи дієприкметники.
2. «Відвідувачі». Поділіться враженнями від заочної екскурсії.

72

Гра «Хто більше?». Доберіть до поданих іменників активні й пасивні дієприкметники. З 2-3 словосполученнями складіть речення.

Колір, рушник, вечір, повітря, погляд, листя, очі.

73

1. Перепишіть текст, уставляючи пропущені літери й розкриваючи дужки.

Українс..кий рушник пройшов крі..ь віки, с..мволізуючи гл..бину бе..межної любові до своїх дітей, до всіх, хто (не)черствіє душею. Він щедро прост..лений близ..ким і далеким друзям, гостям.

У кожній родині, де підросла дівчина, скриня була наповнена рушниками. Їх дбайливо об..рігали, ними хизувалися – гостям неодмінно показували посаг, виготовлений дівчиною на виданні.

Рушники бувають вишиті й ткані. Для українс..ких вишиваних рушників характерними є спільні ознаки, проте кожен регіон має свої відмінності у формі, способі виготовлення, оздобленні, кол..оровій гамі (З газети).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть заголовки до тексту.
2. Визначте його тему й стиль мовлення.
3. Визначте розряди ужитих у тексті займенників.
4. Підкресліть дієприкметники. Визначте, які з них належать до активних, а які – до пасивних.
5. **Творче завдання.** Підготуйтеся до виступу на одну з пропонованих тем: «Краса й неповторність українських рушників»; «Техніка виготовлення рушників у нашому регіоні»; «Весільний рушник». Під час підготовки до виступу скористайтесь довідковою й художньою літературою, розпитайте своїх родичів або сусідів.

§ 7. ТВОРЕННЯ АКТИВНИХ І ПАСИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ ТЕПЕРІШНЬОГО І МИНУЛОГО ЧАСУ

74

- I. Прочитайте текст. Випишіть активні й пасивні дієприкметники, а поряд – дієслова, від яких вони утворилися.
- II. Позначте графічно суфікси, за допомогою яких утворилися дієприкметники. Зробіть висновки про творення дієприкметників.

Вода... Її так багато на нашій планеті. Вона розлилася непізнаними морями, вирує нескінченними океанами, тече в стрімких, чаруючих ріках і граючих ручаях, нуртує в голубих озерах і дзюркотить у звичайній лісовій копанці*. Вона напоїла все живе й суцє на Землі та зробилася вірним супутником нестримного технічного прогресу, добрим джерелом квітуння виплеканого хліборобом поля. Вода – невичерпне благо й дарунок природи (За І. Падалкою).

75

Розгляньте подану нижче схему. Перевірте правильність виконання попередньої вправи.

76

- I. Попрацюйте в парах: «учень — учитель».
1. **«Учитель»**. Готує повідомлення про творення активних і пасивних дієприкметників і запитання до учнів.
2. **«Учень»**. Відповідає на запитання вчителя.

II. Гра «Хто швидше?». Виберіть з дієприкметників той, що утворився від поданого дієслова. Доведіть правильність свого вибору.

Порізати – порізаний, ріжучий, різаний;
киплять – киплячий, кип'ячений;
вивчають – вивчений, вивчаючий;
збирати – зібраний, збираючий;
підстригати – підстригаючий, підстрижений;
виручати – виручаючий, виручений;
зрадіти – зраділий, радіючий.

77 Прочитайте подані дієприкметники. Визначте їх вид і час. Запишіть за зразком дієслова, від яких вони утворилися. З 2-3 дієприкметниками складіть речення так, щоб дієприкметниковий зворот стояв після означуваного слова.

Зразок. *Працюючий* (акт. дієприкм., недок. вид, теп. час) – *працюють*; *вивчений* (пас. дієприкм., док. вид, мин. час) – *вивчити*.

Зеленіючий, бачений, зігрітий, пофарбований, сполоханий, радіючий, створений, пожовклий, посірілий, зростаючий, міцніючий, вишитий.

78 I. Утворіть від поданих дієслів активні дієприкметники за зразком. У чому полягає особливість творення активних дієприкметників теперішнього часу?

Зразок. *Сяяти* (інфінітив) → *сяють* (3 ос. мн., теп. час.) → *сяючий* (акт. дієприкм.).

Тремтіти, відповідати, *пожовкнути*, пронизувати, прилягати, *зів'янути*, затихнути, *стигнути*, нависати, бажати, сидіти, *змерзнути*.

II. Які зміни відбулися під час творення активних дієприкметників від виділених дієслів?

Запам'ятайте!

Якщо в неозначеній формі дієслова є суфікс **-ну-**, то під час творення активних дієприкметників минулого часу він випадає.

79 I. Перепишіть текст, уставляючи пропущені букви й обираючи в дужках правильний варіант. Виразно прочитайте записаний текст.

Море... Одним воно відкривает..ся од підні(ж, жж)я знам..ни- того Дюка в Одесі і, означене ясною смугою пр..бо(ю, я) біля Воронцовс..кого маяк(у, а), сягає далі – аж крайнеба, де (с, з)ли-

Морський порт, м. Одеса

ваєт..ся з ним (у, в) нескінченну мінливу блакить, звідки вир..нають націлені на порт цяточки кораблів (й, і) куди зникають океанс..кі велетні.

Для інших море – це прочитані книги про н..ого, переглянуті фільми, прослухані ро..повіді бувальців. (Й, І) постає з них ома(н, нн)ий (й, і) ро..пливчастий образ чогось загадкового й нескореного (у, в) неозорій, збуреній хвилею водній пустелі (За В. Конашевичем).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть до тексту заголовок.
2. Визначте тип і стиль мовлення. Доведіть свою думку.
3. Доберіть синоніми до слова *крайнебо*.
4. Поясніть правопис підкреслених слів. Доберіть 4-5 прикладів на орфограму «Правопис власних назв».
5. Із чим порівнює автор море й кораблі? Доберіть власні порівняння до слів *корабель* і *море*.
6. Підкресліть у тексті дієприкметники. Позначте графічно суфікси, за допомогою яких вони утворилися.

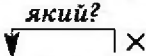

III. Попрацюйте в групах. Підготуйте повідомлення, використовуючи дієприкметники.

1. **«Мореплавці»**. Про одну з надзвичайних морських подорожей, про яку ви дізналися на уроках географії.
2. **«Географи»**. Про одну з країн, яка омивається Чорним морем.
3. **«Екологи»**. Про небезпеку, що загрожує водній оболонці Землі.
4. **«Історики»**. Про Дюка, пам'ятник якому споруджено в Одесі.
5. **«Бібліотекарі»**. Про художні твори, присвячені морським пригодам.

Замініть активні дієприкметники теперішнього часу пасивними. Позначте графічно суфікси. З 4-5 дієприкметниками складіть словосполучення, зробіть їх розбір за зразком.

Зразок.

який?

Збираючий – *зібраний урожай*

Даруючий, сіючий, перемагаючий, зростаючий, закінчуючий, малюючий, захоплюючий, гріючий, прямуючий.

Запам'ятайте!

Від дієслів на **-ся** в українській мові дієприкметники не утворюються.

81

I. Перекладіть українською мовою. Поясніть відмінності в написанні дієприкметників українською й російською мовами.

Просеянный песок, склонившаяся над речкою ива, освещённый фонарями парк, бегущие волны, построенный дом, очищенный пляж, разбросанные вещи, сплетённые корзины, исправленная ошибка, увитые диким виноградом деревья, отбившийся на водной глади луч солнца.

II. З 2-3 словосполученнями складіть речення таким чином, щоб у першому реченні дієприкметниковий зворот стояв перед означуванням словом, а в другому – після нього. Поясніть уживання розділових знаків.

82

I. Утворіть від поданих дієслів пасивні дієприкметники. Позначте графічно суфікси в утворених дієприкметниках.

II. Поясніть, які фонетичні зміни відбуваються під час творення дієприкметників від виділених дієслів.

Відчинити, розтоптати, навантажити, *народити*, розвідати, наповнити, налити, мити, облити, *пропекти*, схилити, *крутити*.

83

I. Запишіть речення, уставляючи пропущені літери. Замініть подані в дужках дієслова відповідними дієприкметниками. Виконайте словотвірний розбір дієприкметників.

Зразок. Оповитий ← оповити.

1. На б..р..зі хв..лястої Д..сни стояло місто, (оповити) в сні (М. Рильський). 2. Усі побігли по ш..рокій греблі, (обсадити) знизу в..рбами (І. Нечуй-Левицький). 3. Через гілки б..р..стів бл..щала ш..рока т..раса над морем, (заставити) столами та стіл..цями (З книги). 4. По тихих водах Дунаю проплинув паро..плав і в..разно виткнувся на (палати) обрії (М. Коцюбинський).

II. Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення.

84

Утворіть від дієслів *зробити* (I варіант) і *створити* (II варіант) пасивні дієприкметники минулого часу. Складіть із ними речення так, щоб у першому реченні дієприкметник був одиничним, а в другому – входив до складу дієприкметникового звороту.

85

I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Поміркуйте, хто може бути адресатом цього тексту? З якою метою використовується текст? Визначте його тему й основну думку.

Говори так!
*джерела
береги
впереміш*

Світязь – озеро карстового* походження. Живлять його могутні артезіанські* *джерела*. Береги озера, а також його дно складені з білої крейди і прикриті піщаними льодовиковими відкладеннями.

Стоячи на березі, на спресованому нашаруванні геологічних* епох, ловиш очима далеку лінію горизонту, контури низьких, похилих берегів і не можеш надивуватися озерним плесом. Який же ти чаруючий, Світязю! За глибиною Світязь не має рівних в Україні. *Переважає* він і прославлений *угорський* Балатон, і легендарну *білоруську* Нароч.

Береги озера окреслені нечітко. Сипучі піски, крейдянний мергель* і вапняки *надають* їм своєрідності й неповторності. Сосни впереміш із *березами*, грабами, дубами підходять майже до самої води. Місцями вони відступають, оголюючи широку смугу *прибережних* золотих пісків – чудових пляжів (За В. Мірошніченком).

Чаруючий Світязь

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Поясніть правопис виділених слів.
2. Випишіть з тексту дієприкметники. Зробіть морфологічний розбір 2-3 із них (на вибір).
3. Утворіть від підкреслених дієслів дієприкметники. Позначте графічно суфікси.
4. Визначте розряд за значенням використаних у тексті прикметників.
5. Поясніть розділові знаки в реченні *Який же ти чаруючий, Світязю!*

III. Розкажіть про відомі вам озера, використовуючи дієприкметники.

§ 8. Н У ДІЄПРИКМЕТНИКАХ ТА НН У ПРИКМЕТНИКАХ ДІЄПРИКМЕТНИКОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

- 86** Утворіть від поданих дієслів дієприкметники за зразком. З 2-3 дієприкметниками складіть речення. Позначте графічно суфікси.

Зразок. *Розплющити – розплющений.*

Зробити, посікти, посолити, обсмажити, одягнути, перехопити, замазати, призначити, розпустити, приготувати, зварити, освятити, витратити, намалювати, втратити, посадити.

Запам'ятайте!

В українській мові дієприкметники на **-ний** завжди пишуться з одним **н**: *схилений, прикрашений, незакінчений, незламаний, переоцінений*.

- 87** I. Запишіть речення, уставляючи пропущені букви. Поясніть свій вибір.

1. Легенди про калину овія...і казковістю (З календаря). 2. Калина оспіва...а в піснях і шанована в народі (З газети). 3. Листя стало схоже на гору печива, посипа...ого цукровою пудрою (І. Не-чуй-Левицький). 4. Зачарова...ий світовою красою, ліс наче дрімає (Панас Мирний). 5. Стоять замисле...і дуби над тихою водою (В. Сосюра). 6. Був сонячний день, сповне...ий невгамовного пташиного щебетання (О. Гончар).

II. Виконайте такі завдання:

1. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *щебетання* і *дерева*.
2. Поясніть уживання розділових знаків у третьому й шостому реченнях.

1. Прочитайте подані пари слів. Визначте, до якої частини мови належать ці слова. Утворіть з кожним словом словосполучення. Яке слово в кожній парі підкреслює найвищу міру ознаки? Поміркуйте, чи впливає значення слова на написання *н* або *нн*. З чим ще пов'язане написання *н* та *нн*?

Несказаний – не^сказаний, нескінчений – нескінченний, незлічений – незлічений, неоцінений – неоцінений, нездійснений – нездійснений, нездоланий – нездоланий.

II* Складіть мініатюру про розпізнавання прикметників і дієприкметників.

Запам'ятайте!

Прикметники дієприкметникового походження, які вживаються для підкреслення найвищої міри ознаки й мають наголошений суфікс *-анн*, *-енн*, пишуться з двома *н*. Переважно це прикметники з суфіксом *не*: *неподоланий*, *невблаганий*, *невпізнаний*, *страшений*, *нескінчений*.

89

Випишіть з художніх творів 9-10 прикметників дієприкметникового походження. Поясніть їх написання.

90

1. Перекладіть подані словосполучення українською мовою. Порівняйте правопис *н* та *нн* в українській і російській мовах. З 2-3 перекладеними словосполученнями складіть речення.

Полученное письмо, приобретенные товары, объекты опознаны, нарисованный цветок, все были удивлены, книга прочитана, заплетенная коса, сохраненные фотографии, сломанный стул, встроенная плита, разбросанные игрушки.

II. Попрацюйте в парах. З'ясуйте значення слів *одягнений* – *одягнутий* (I варіант); *замкнений* – *замкнутий* (II варіант). Чи можна вважати ці форми дієприкметників паралельними?

Підказка. Для того, щоб довести свою думку, складіть із цими словами речення.

91

1. Перепишіть текст, уставляючи пропущені букви й обираючи в дужках правильний варіант.

Обабіч дороги – ліс. Обшмарова(н, нн)е, обчухра(н, нн)е гі(л, лл)я – як болючий дотик до серця. Тому йду швидко й пр..мружую очі, щоб не помічати зране(н, нн)их д..рев.

Після відлиги з..мля оголе(н, нн)а, с..ротлива, лише де-не-де пр..труше(н, нн)а л..геньким сніжком. Стр..млять бе..барвні б..льнички. Обабіч, куди їх не зведе очей, попереду

Збережемо природу!

Але, що крок, помічаю слід бездумних відвідин природи. Стомилася від такого, *не хочу* більше бачити. Хай то буде не сніпа(н, нн)ий снігом шмат газети, а крило птаха, що вибивається з-під снігу й зараз злітить. Хай! Хіба мало приємного й гарного у спорожнілому зимовому лісі?

Ми *не маємо* права так чинити з природою! Адже знищуючи її, ми знищуємо себе. Мусимо змінити своє ставле(н, нн)я до природи, допомогти їй, а отже, і собі. Кожен житель планети Земля повинен внести свій посильний вклад у справу збереже(н, нн)я довкі(л, лл)я. А починати можна з малого: з власного подвір'я, вулиці, міста. Адже так просто дотримуватися знайомого з дитинства правила – *не смітити* на вулицях. Так просто разом із друзями посадити кілька дерев на подвір'ї біля будинку. Просто брати за собою смі(т, тт)я після пікніка в лісі чи парку.

Дотримуючись усіх цих правил, ми зможемо зробити чистішими наші села, міста, країну, а зрештою, і всю планету.
(За Н. Пільгук).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Виразно прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.
2. Виконайте розбір за будовою слів *сніжок*, *безбарвний*, *легенький*.
3. Доберіть кілька прикметників-означень до слів *ліс* і *земля*. Визначте їх розряд за значенням.
4. Поясніть правопис виділених слів. Доберіть 5-6 слів для словникового диктанту на орфограму «Правопис не з дієсловами».
5. Підкресліть у тексті дієприкметники. Виконайте морфологічний розбір 3-4.

III. Попрацюйте в групах.

1. **«Психологи»**. Поміркуйте, чи можна визначити настрій, яким сповнений цей текст. Який він? Доведіть свою думку.
2. **«Біологи»**. Розкажіть про особливості «поведінки» дерев узимку.
3. **«Природоохоронці»**. Дайте практичні поради, як кожна людина може зробити свій внесок у справу збереження довкілля.

§ 9. НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

Пригадайте, як пишеться *не* з різними частинами мови. Розповідь проілюструйте прикладами.

- 92** Ознайомтеся з таблицею. Доберіть власні приклади на орфограму «Не з дієприкметниками».

Написання *не* з дієприкметниками

Окремо	Якщо: 1) дієприкметник має пояснювальне слово	<i>Ніким (поясн. слово), не кошена трава</i>
	2) заперечення підсилюється протиставленням	<i>Скрізь милували око рослини, не поширені в цій країні, а привезені</i>
	3) дієприкметник виконує в реченні роль присудка	<i>Толока <u>не міряна</u>. череда <u>не лічена</u>, пастих <u>не найманих</u></i>
Разом	коли дієприкметник без не не вживається	<i>нечуваний</i>

- 93** Прочитайте словосполучення. Усно поясніть правопис *не* з дієприкметниками. З 2-3 словосполученнями складіть речення.

Ніколи не бачені простори, неполохані птахи, невитрачена сила, ще не відремонтована кімната, невизначений термін, не дочитана мною повість, недописаний лист, ніким не переможена армія, незгасаюча веселка, незахищені тварини, нічим не огорожені будинки, неказане слово, недозволений вчинок, ніким не читана книга, невигадана історія.

- 94** Запишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання *не*.

1. (Не)хвалися піччю в (не)топленій хаті. 2. Якщо бажаєш стати заможним, у праці будь (не)переможним. 3. (Не)хвали кашу, коли просо (не)просіяне. 4. Де хата (не)метена, там дівка (не)плетена. 5. За битого двох (не)битих дають, та й то (не)беруть (*Нар. творчість*).

- 95** І. Складіть з поданими дієприкметниками речення за зразком. Поясніть правопис *не* з дієприкметниками.

Зразок. *Невижате поле нагадувало безмежне золоте море. – Поле було ніким не вижате.*

Невикористаний, невимовлений, непрочитаний, незавершений, незахищений.

- II. **Гра «Хто більше?»**. Розподіліться на групи. Доберіть до поданих дієприкметників синоніми. Складіть із 4-5 дієприкметниками словосполучення. Переможе група, яка першою виконає завдання.

Небалакучий, невзутий, незачинений, незгасаючий, невимитий, непосидючий, нероздятнений.

- 96** Перекладіть словосполучення українською мовою. Поясніть, що є спільного в написанні *не* з дієприкметниками в російській і українській мовах.

Никем не узнанный прохожий, ни с чем не сравнимый пейзаж, никого не поразившая встреча, никем не погашенный свет, никогда никого не обидевший сосед, непризнанный музыкант, неувядающий цветок, никем не прочитанная книга, неокрашенные стены.

- 97** I. Запишіть вірш, розкриваючи дужки. Поясніть правопис *не* з дієприкметниками.

Подарунки для вас

Я дарую вам тишу (не)мовлених слів.

(Не)приречену.

Світанкову росу із кленових листків.

(Не)розтрачену.

Таїну (не)народжених ще сподівань.

(Не)розгадану...

(Не) чекали таких подарунків? Скажіть.

Як замало їх –

Я ще вам подарую небесну блакить.

(Не)обпалену...

О. Тебешевська

- II. **Творче завдання**. Напишіть привітання своїм рідним, друзям або знайомим, використовуючи дієприкметники з *не*.

- 98** Запишіть слова з *не* разом або окремо. Обґрунтуйте свій вибір. З 3-4 словосполученнями складіть речення.

Не/розквітлі на сонці кульбаби, не/налите сонцем колосся, не/скошені ниви, не/сподіваний випадок, не/видимі стежки, ніким не/сходжені доріжки, не/вмитий дощем сад, ніким не/порушувана тиша, не/вивчений напам'ять вірш, не/застелений скатертиною стіл.

Запам'ятайте!

Телеграма – 1) документальне повідомлення, лист або інформація, які передаються засобами телеграфного зв'язку; 2) бланк із таким повідомленням.

Телеграф – 1) вид зв'язку, що забезпечує передачу та прийом повідомлень на відстані (дротами, по радіо чи оптичними засобами); 2) апарат, що приймає та передає такі повідомлення; 3) установа зв'язку, що приймає та передає такі повідомлення, а також будинок, у якому міститься така установа.

99

- I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль і тип мовлення. Назвіть засоби міжфразового зв'язку.
- II. Яку стилістичну роль відіграють у тексті дієприкметники? Випишіть їх. Визначте спосіб творення.

Телеграф як вид зв'язку виник у XIX столітті – тоді люди навчилися за допомогою дротів передавати повідомлення на велику відстань. Тоді ж з'явилися і телеграфні апарати, спеціальна азбука Морзе, а також посада телеграфіста. Спочатку телеграфом користувалися лише установи, а потім – і звичайні громадяни.

Перший телеграф та урядову міжміську станцію на території України було відкрито у Львові 1852 року. Потім виник бездротовий телеграф, який отримав назву «радіотелеграф».

У наш час створено систему швидких телеграфних з'єднань. За допомогою телеграфу передають не лише короткі спеціально створені повідомлення – телеграми, а й цілі газети з фотографіями й малюнками.

Також інформація може бути передана й отримана за допомогою факсу. Вона позначається словом «факсограма».

Останнім часом люди користуються також «манограмами» – швидкими грошовими переказами.

З'явився ще один вид зв'язку, який здійснюється за допомогою комп'ютера, – електронна пошта (З книги «Україна в словах»).

Запам'ятайте!

У тексті телеграми традиційно не використовують прийменники і сполучники з метою заощадження засобів передавання інформації. Розділові знаки теж не вживаються. Зворотна адреса пишеться повністю.

100

- I. Пригадайте, ознаками якого стилю мовлення є стислість, чіткість, наявність штампів?
- II. Доповніть речення відповідним словом: *Телеграма належить до ... стилю мовлення.*

101

- I. **Самодиктант.** Уважно прочитайте вірш. Запам'ятайте його. Закрийте книжку й запишіть вірш із пам'яті.
- II. Поясніть розділові знаки й особливості запису тексту телеграми. Що означає заголовок цього твору?

Телеграма-блискавка

Вночі за вовчими ярами
Зайці давали телеграми.
І прочитала так сосна:
«Чекайте квітами Весна».

Л. Костенко

102

Виконайте тест. Знайдіть відповідники.

1.	З листівки	А.	<i>Вітаю ювілеєм здоров'я довголіття щастя Сергій</i>
2.	З телеграми	Б.	<i>Сердечно вітаю Вас з ювілеєм! Бажаю міцного здоров'я, довголіття, щасливої долі! Сергій</i>
3.	З телефонної розмови	В.	<i>Доброго ранку! Це Сергій. Прийміть мої вітання з ювілеєм</i>

103

Поміркуйте, чим відрізняється інформація, передана телефоном, листом і телеграмою? У яких ситуаціях доречно використовувати ці види зв'язку?

104

- I. Чи все зрозуміло в такій телеграмі: «Виїжджаю 15 зустрічайте Оксана»?
- II. Переробіть текст телеграми так, щоб уникнути подвійного смислу.
- III. Попрацюйте в групах. Розділіться на три групи й розіграйте такі ситуації-сценки:
 1. «На переговорному пункті».
 2. «На телеграфі».
 3. «На пошті» (написання вітальної листівки).
 Тема всіх ситуацій одна – «Привітання з перемогою в змаганнях». Використайте дієприкметники: *виграний, розіграний, отриманий, здобутий, очікуваний* та ін.
- IV. Поміркуйте, чи може мобільний телефон зовсім замінити теле-

Слів	Плата		 <p>Державний комітет зв'язку та інформатизації України</p> <p>ТЕЛЕГРАМА</p> <p>№ _____</p> <p>_____ сл. _____ год. _____ хв.</p>	ПЕРЕДАВАННЯ	
	грн.	коп.		_____ го _____ год. _____ хв.	
				Номер роб. місця _____	
Прийняв				Передав _____	
			Службові позначки _____		

Категорія та вид
телеграми _____

Кули *проб Миколай Бажетний / 10 кв 2 Луцансон*

Кому *Тришаро Максим Олександровичу*

Вітаю з днем народження Здобов з успіхів навчання Ірина

Калиниченко Ірина

бул. Якимовського, д. 6, м. Губинськ. АР Клим

Прізвище і адреса підправника
(не оплачуються і каналом зв'язку
не передаються)

§ 10. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ НА -НО, -ТО

106 Цікаве мовознавство

Прочитайте текст. Перекажіть його, добираючи власні приклади.
Поставте запитання своїм однокласникам за змістом тексту.

В українській мові досить поширені невідмінювані дієслівні форми на **-но**, **-то**. Ці слова означають процес, який не пов'язується безпосередньо з певною особою. Дієслівні форми на **-но**, **-то** підкреслюють результат дії, а не саму дію.

Утворюються ці дієслівні форми від пасивних дієприкметників на **-ний**, **-тий**: *складений* – *складено*, *здобутий* – *здобуто*, *дописаний* – *дописано*.

У реченні дієслівні форми на **-но**, **-то** вживаються в значенні присудка самостійно або зі словами *було*, *буде*: *Перший екслібрис* було зроблено великим німецьким художником Альбрехтом Дюрером (З книги «Все про все»).*

107

Прочитайте речення. Якою темою вони об'єднані? Випишіть дієслівні форми на **-но**, **-то**. Складіть 2-3 речення про знахідки або відкриття, використовуючи дієслівні форми на **-но**, **-то**.

1. Найперший в Україні заповідник Асканія-Нова засновано наприкінці XIX століття. Тут зібрано унікальні види диких тварин – антилопи, зебри, олені – і птахів, а також акліматизовано понад 120 деревних і кущових видів рослин. 2. Найстаріший у країні зоопарк відкрито 1878 року в Харкові. 3. Першу в Україні аптеку було відкрито у Львові 1445 року. 4. Першу в Україні станцію швидкої допомоги засновано в Києві 1881 року. 5. Перший прообраз сучасного компакт-диска (CD) було розроблено в середині 1960-х рр. молодим аспірантом Київського інституту кібернетики В. Петровим (З енциклопедії).

108 Утворіть від поданих дієприкметників безособові дієслівні форми на -но, -то. Складіть з 3-4 утвореними дієслівними формами речення.

Розроблений, запланований, застосований, відпрацьований, здійснений, створений, зазначений, розпочатий, названий, нагороджений, застосований, розташований.

109* Складіть повідомлення в науковому стилі на тему «Безособові дієслова і дієслівні форми на -но, -то: спільні й відмінні ознаки».

110 1. Перепишіть текст, уставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки.

Алмаз

Дивовижна й навіть (не)безпечна річ – алмази. Через них було ро..почато війни, ними оздоблено діадеми* королів та ефеси* лицарс..ких шабел.

(Не)придатні для прикрас шматочки алмазів стали знахідкою для інж..нерів, які запропонували використовувати їх у техніці. Адже алмазним інструментом можна обробити гартовану сталь, відшліфувати дзеркало.

На жаль, алмази трапляют..ся в пр..роді не частіше, ніж генії серед людей. І тому вчені змуш..ні були задуматися над тим, як виготовити штучний алмаз для потреб промисловості.

Допоміг шасливий випадок. Порошок графіт.. було вккладено в кам..ру й залито розчином, потім усередині було створено тиск у сто тисяч атмосфер, підвищ..но температуру до двох тисяч градусів, і все – (не)витримав атаки графіт, п..р..будувалася його структура. Б..рїть кр..сталик алмазу! (З календаря).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте стиль і тип мовлення.

2. Випишіть з тексту 4-5 слів, у яких кількість звуків більша, ніж букв.

3. Утворіть від двох якісних прикметників ступені порівняння.

4. Підкресліть дієслівні форми на -но, -то. Визначте їх синтаксичну роль. Від яких дієприкметників вони утворилися?

III. Попрацюйте в групах. Підготуйте повідомлення, використовуючи дієслівні форми на -но, -то. За необхідності зверніться по допомогу до батьків або скористайтесь довідковою літературою.

1. «**Винахідники**» – про використання алмазів у промисловості.

2. «**Історики**» – про історичні події, пов'язані з алмазами.

3. «**Географи**» – про найбільші у світі алмази.

ПЕРЕКЛАД РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРАЦІ

111

I. Прочитайте текст. Визначте наявні в ньому типи мовлення. Пригадайте, що ви знаєте про розповідь, опис, роздум.

Как делаются кирпичи

Знаете ли вы, что кирпичи – древнейший строительный материал. Они начали применяться пять тысяч лет назад.

Все кирпичи изготавливают из глины. Глина – это распространённое полезное ископаемое, состоящее из очень маленьких частичек горных пород.

В сыром виде глина очень пластична и эластична. Высыхая, она затвердевает и становится прочной.

Производство кирпича почти не изменилось с древнейших времён. Разница только в том, что основную часть работы в наши дни выполняют машины.

Глина добывается экскаваторами. После просушки она измельчается, чтобы частички стали одинакового размера. Глина смешивается с водой до состояния густой пасты, которая под давлением выпускается через выходное отверстие квадратной формы, как из огромного тюбика зубной пасты. Эта выдавленная лента автоматически или проволокой разрезается на части нужного размера. Мягкие кирпичи сушатся и отправляются в печь для обжига (З книги «Всё обо всём»).

II. Пригадайте особливості перекладу дієприкметників з російської мови, користуючись таблицею.

Причастие (рос.)	Дієприкметник (укр.)
Изготовленные изделия	Виготовлені вироби
Изготавливаемые изделия	Вироби, що виготовляються

III. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Скористайтеся такою пам'яткою:

1. Перед тим, як перекладати, визначте тему, основну думку, тип мовлення, проаналізуйте заголовок.
2. Перекладайте не окремі слова, а думки. Це допоможе не помилитися у вживанні граматичних форм.
3. Добирайте з ряду можливих слів (синонімів) те слово, яке є доречним в оточенні інших слів і яке точніше передає думку.

ПРИГАДАЙ, НЕ ЗАБУВАЙ

I. Розкажіть про дієприкметник як особливу форму дієслова, використовуючи подані в таблиці ключові слова й словосполучення.

Ми знаємо:

- що дієприкметник – особлива форма дієслова;
- про активні й пасивні дієприкметники;
- яку роль виконують дієприкметники в мовленні;
- про особливості правопису голосних у закінченнях дієприкметників;
- як виділяється на письмі дієприкметниковий зворот;
- про особливості написання дієприкметників.

Ми вміємо:

- розпізнавати дієприкметники в реченні й тексті, відрізняти їх від дієприслівників і прикметників;
- правильно використовувати в мовленні активні й пасивні дієприкметники;
- утворювати від дієслів дієприкметники;
- робити морфологічний розбір дієприкметника;
- правильно будувати речення з дієприкметниками;
- знаходити вивчені орфограми, правильно писати слова з вивченими орфограмами.

II. Перевірте свої знання за допомогою тесту.

1. У якому рядку всі слова – дієприкметники?

- а) Захищений, непомічений, хвилюючий, оточений, зігрітий;
- б) вилитий, вимити, зібраний, зібрати, захований;
- в) відкритий, увімкнений, написаний, розіграний, легкий.

2. **Дієприкметники мають такі ознаки прикметників:**
а) відносяться до іменника, змінюються за родами, у реченні виконують роль означення, відповідають на питання *я к и й?* *я к а? я к е? я к і?*;
б) відносяться до іменника, змінюються за родами, числами, відмінками, у реченні виконують роль означення, відповідають на питання *я к и й? я к а? я к е? я к і?*;
в) у реченні виконують роль означення, відповідають на питання *я к и й? я к а? я к е? я к і?*
3. **Дієприкметники мають такі ознаки дієслова:**
а) указують на час, можуть мати пояснювальні слова, вимагають від іменника певного відмінка;
б) бувають доконаного і недоконаного виду, можуть мати пояснювальні слова, вимагають від іменника певного відмінка;
в) указують на час, бувають доконаного і недоконаного виду, можуть мати пояснювальні слова, вимагають від іменника певного відмінка.
4. **Дієприкметники побіленим, опалим, заспокоєним, обставленим, осяяним мають спільну ознаку:**
а) вжиті в родовому відмінку;
б) вжиті в знахідному відмінку;
в) вжиті в орудному відмінку.
5. **Дієприкметниковий зворот – це:**
а) одиничний дієприкметник;
б) дієприкметник разом із залежним словом;
в) однорідні дієприкметники.
6. **Суфікси -уч(ий), -юч(ий), -ач(ий), -яч(ий) характерні для:**
а) пасивних дієприкметників;
б) активних дієприкметників минулого часу;
в) активних дієприкметників теперішнього часу.
7. **Дієприкметники посивілий, змарнілий, потемнілий – це:**
а) пасивні дієприкметники минулого часу;
б) пасивні дієприкметники теперішнього часу;
в) активні дієприкметники минулого часу.
8. **У словах якого рядка допущено помилку в написанні?**
а) Ніким не наповнений; не подарований, а куплений; ніколи не бачений;
б) невитрачений, незібраний, недописаний;
в) ніким не вирощений; не схоплений; непозичений, а знайдений.
9. **У словах якого рядка допущено помилку в написанні?**
а) Збудований, винайдений, відправлений;
б) доповнений, перегороджений, захований;
в) неказаний, нескінчений, незлічений.

10. У якому рядку правильно утворено дієприкметник від дієслова *зів'янути*?
- а) Зів'янутий;
 - б) зів'ялий;
 - в) зів'ядаючий.
11. У якому рядку подано правильний варіант морфологічного розбору слова *збереженого (скарбу)*?
- а) Дієприкм., *збережений*; пас., мин. ч., док. в., одн., ч. р., Р. в.;
 - б) дієприкм., *зберегти*; пас., теп. ч., док. в., одн., ч. р., Р. в.;
 - в) дієприкм., *збережений*; пас., мин. ч., недок. в., мн., ч. р., Р. в.
12. У якому реченні розділові знаки розставлено правильно?
- а) Земля, напоєна життєдайним теплом весняного сонця, мліла під блакитним небом (В. Козаченко);
 - б) Земля напоєна життєдайним теплом весняного сонця, мліла під блакитним небом (В. Козаченко);
 - в) Земля, напоєна життєдайним теплом весняного сонця мліла під блакитним небом (В. Козаченко).
- III. Розкажіть про народні обереги й символи, використовуючи дієприкметники.

ДІЄПРИСЛІВНИК

§ 11. ДІЄПРИСЛІВНИК ЯКОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

...І назвали його Дієприслівником.
Бо мав він половину дієслівної вда-
чі, а половину – прислівникової.

І. Вихованець

112

I. Прочитайте речення. Чи відрізняються вони за змістом? Знайдіть граматичні основи. Визначте, до яких частин мови належать слова кожного речення.

1. Світлана *слухала* привітання до дня народження й *усміхалася*.

2. Світлана *слухала* привітання до дня народження, *усміхаючися*.

II. У якому з речень: а) можна поставити запитання від одного з виділених слів до іншого; б) виділені слова є однорідними членами речення і позначають однорідні дії; в) виділені слова позначають неоднорідні дії: одну дію основну, а другу – додаткову?

Запам'ятайте!

Дієприслівник – особлива незмінна форма дієслова, що позначає додаткову дію і має ознаки дієслова та прислівника. Дієприслівники утворюються тільки від дієслів. Наприклад: *читати (читають)* – *читаючи*, *слухати (слухають)* – *слухаючи*.

Так само, як і дієслова, дієприслівники бувають **доконаного (прочитавши)** і **недоконаного (читаючи)** виду. Як і прислівник, дієприслівник не змінюється і в реченні є обставиною: ***Вітаючи** людину, ми бажаємо їй здоров'я, щастя.*

Залежне слово (іменник або займенник) стоїть при дієприслівнику в тому ж роді, числі й відмінку, що й при дієслові, від якого воно утворено. Наприклад: *вітати Катерину* – *вітаючи Катерину*.

113 **Цікаве мовознавство.**

I. Прочитайте уважно текст. Доберіть до нього заголовок.

Зустрілися якось Дієприкметник і Дієприслівник. Зустрігтися їм неважко – усе-таки родичі одного дієслівного прізвища.

– Добре вам, Дієприкметникам, – почав скаржитися на долю Дієприслівник. – Живете повнокровним життям: маєте числа, відмінки й рід. Гарний спадок отримали ви від Прикметника. І роботи вам вистачає: Означеннями працюєте, за бажанням можете і до Іменників у гості сходити. А від них і до Підмета з Додатком – зовсім поруч. А моїй долі не позаздриш: за дієвідмінами, як Дієслово, і за відмінками, як Прикметник, не навчився змінюватися. Живу, як Прислівник якийсь, тільки й того, що до Дієслова прилягаю через різні обставини.

– Так, життя моє різноманітніше, ніж твоє, – відгукнувся Дієприкметник. – Та тільки немає й у ньому ідеалу. Усе проблеми, проблеми... А найсумніше те, що немає в нас майбутнього часу й ніколи ми його не отримаємо (За Т. Жулій, О. Теплицькою).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть ключові слова й словосполучення.
2. Розкажіть про дієприкметник і дієприслівник як особливі форми дієслова, використовуючи подану в тексті інформацію й визначаючи їх спільні й відмінні ознаки.
3. Наведіть 7-8 прикладів дієприслівників.

114

1. Випишіть спочатку словосполучення з дієприслівниками, а потім з дієприкметниками. З 2-3 словосполученнями усно складіть речення.

Знаючи свій характер, знаючі люди, благаючи очі, благаючи матусю відпустити на вулицю, терплячи поразку, терплячі люди, ходячи швидко, ходячі енциклопедії.

- II. Поясніть значення фразеологізму *ходяча енциклопедія*. Розіграйте діалог, використовуючи цей фразеологізм.

Запам'ятайте!

Основна дія, виражена дієсловом-присудком, і додаткова дія, що позначається дієприслівником, стосуються однієї й тієї самої особи (предмета).

115

- Знайдіть помилки в уживанні дієприслівників. Відредагуйте речення й запишіть їх правильно.

1. Повертаючись додому, ішов сніг. 2 Повернувшись додому, у мене знову з'явився добрий настрій. 3. Сидівши біля столу, я читаю цікаву книжку. 4. Вишиваючи рушник, у мене зламалася голка. 5. Допомагаючи один одному, у нашому колективі живеться дружно. 6. Дивлячись на соняшник, він мені сподобався.

На причілку*, перед хатою, на городі – скрізь стоять золотобрилі соняшники. Навіть на тин *вибралися*, заглядаючи, що там діється на широкому курному шляху. Бач, які допитливі!

І я, *забувши* про все на світі, *ставши* навшпиньки*, теж *визираю* на шлях. Навіть починаю заздрити соняхам: «Ич, які цибаті!» Я знаю, що вам так зручно виглядати з-за тину» (З *журналу*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Які з виділених слів означають основну дію, а які – додаткову?
2. Визначте стиль тексту.
3. Підкресліть власне українські слова.

III. Попрацюйте в групах.

1. **«Лексикографи»**. Напишіть словникові статті слів *причілок*, *соняшник*, *шлях*.
2. **«Письменники»**. Запишіть слова й словосполучення, якими можна описати соняшники, наприклад: *соняхи – відбитки сонця на землі...* У яких мовленнєвих ситуаціях можуть бути використані такі образні вислови?
3. **«Біологи»**. Пригадайте, до якої родини та класу належать соняшники. Опишіть соняшники в науковому стилі.
4. **«Фольклористи»**. Назвіть казки, приказки, прислів'я, в яких згадується соняшник.

- I. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому дієприслівники. Обґрунтуйте свій вибір.

Дівчата рухалися міжряддями, повільно наближаючися до шляху. Там, де вони проходили, з соняшниками творилось щось дивовижне. Втрачаючи свій царський дрімотний спокій, вони зненацька оживали. Золоте тарілля, здавалось, розігнавшись, летіло стрімголов назустріч одне одному, і, з'єднавшись на мить у поцілунку, знову розліталось урізнобіч і вже знову вільно сміялось, пустотливо погойдуючись, сяючи розімлілим золотом до сонця (О. Гончар).

II. Перепишіть текст, усно замініть дієприслівники дієсловами.

III. Визначте час і вид дібраних дієслів.

IV. Порівняйте тексти. Який з текстів, на вашу думку, яскравіший і виразніший? Зробіть висновок про роль дієприслівників у художніх текстах.

- I. Запишіть текст, уставляючи пропущені букви й знімаючи ризик.

Чи спостерігав ти коли-небудь, як цвітуть соняшники? Море бе(с, з)межного соняшникового цвіту. *Безліч ро..кішних, в..ликих, пром..nistих квіток*. І кожна квітка обов..язково тягн..ться до сонця. Відійде сонце, скажімо, на пів/день, а вони всі знову за

Соняшникове поле

ним пов..ртаються, ні на хвилину не зупиняючись. Тільки-но воно (с, з)ходить, виглядаючи з-за обрію, а всі соняшники (в, у)же пов..рнули до нього свої голови. Буває, зламає його хто, або буря на з..млю покладе, а він, вив..ртаючися, голівкою до сонця тягн..ться. От за це люди й люблять квітку. І людей таких люблять, що, як ти їх не/гни, не/викручуй, а вони все до хорошого (в, у) житті тягнуться, як соняшники до сонця (З календаря).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть до тексту заголовки.
2. Визначте тип мовлення. Доведіть свою думку.
3. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова. Виконайте їх розбір за будовою.
4. Підкресліть у тексті дієприслівники. Назвіть їх основні морфологічні ознаки.
5. Поясніть розділові знаки у виділеному реченні.
6. Продовжте текст розповіддю про людей, які схожі на соняшники.

§ 12. НЕ З ДІЄПРИСЛІВНИКАМИ

Прочитайте речення. Знайдіть дієприслівники. Пригадайте правила написання частки *не* з дієсловами. Поміркуйте, чому в одних випадках дієприслівники пишуться з *не* разом, а в інших – окремо.

1. Життя – це терниста нива: не пройдеш, ноги не вколовши.
2. Не подумавши, кілочка не застружиш. 3. Краще зробити не обіцяючи, ніж обіцяти, а не зробити (*Нар. творчість*).

Частка **не** з дієприслівниками пишеться окремо: **не знаючи, не вміючи**. Деякі дієприслівники без **не** не вживаються, тому пишуться з **не** разом: **ненавидячи, нездужаючи (хворіючи)**.

- 119** Спишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання **не** з дієсловами та з дієприслівниками. З 2-3 дієприслівниками складіть словосполучення і запишіть.

(Не)читають – (не)читаючи, (не)чують – (не)чувши, (не)хтують – (не)хтуючи, (не)пikлюються – (не)пikлюючись, (не)поїхати – (не)поїхавши, (не)довантажили – (не)довантаживши.

Орфограма

не з дієприслівниками
не спитавши, недочуваючи

Пиши так!

нездужаючи, нехтуючи,
невгаваючи, незчувшись

- 120** Прочитайте прислів'я. Спишіть, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки.

1. (Не)давши слова кріпись а давши держись. 2. (Не)спитавши броду (не)лізь у воду. 3. (Не)взявшись до сокири не зробиш хати. 4. (Не)розбивши горщика (не)з'їси кашки. 5. (Не)перескочивши річки (не)кажи «гоп». 6. (Не)поговоривши з головою (не)бери руками.

- 121** Творче завдання. Напишіть лінгвістичну мініатюру (6-7 речень) на тему «Пригоди частки **Не** в країні Дієслово», використовуючи дієприслівники.

- 122** Складіть речення з дієприслівниками *не дивлячись, не зважаючи, не вважаючи*.

- 123** Спишіть речення. Поясніть правопис дієприслівників і визначте їх синтаксичну роль.

1. Життя – така велика ковзаниця. Кому вдалось, не падавши, пройти (Л. Костенко). 2. Не визнаючи кордонів, циклони ходять по нашій планеті (О. Гончар). 3. У своїй кузні кує новорічне сонце, кує не покладаючи рук (М. Стельмах). 4. Вибирай друга не поспішаючи (З журналу). 5. Родина слухала мене не перебиваючи (В. Пуштовіт).

- 124** Складіть пам'ятку для однолітків «Як раціонально використовувати свій вільний час», уживаючи дієприслівники.

§ 13. ДІЄПРИСЛІВНИКОВИЙ ЗВОРОТ

Пригадайте визначення дієприкметникового звороту й правила його оформлення на письмі. Наведіть приклади.

125

I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

В історичних і краєзнавчих музеях України зберігається багато прикрас, предметів розкоші та домашнього вжитку, які відображають побут стародавніх слов'ян.

Обробка глини та виготовлення кухонного посуду, кахлів та іншої кераміки належать до гончарного мистецтва. Виготовляючи на ручному, а потім ножному гончарному крузі різноманітний посуд, українці потім обпалювали його в спеціальних печах – горнах. Уже в Київській Русі гончарне ремесло досягло високого рівня. Українські гончарі, виготовляючи різноманітний керамічний посуд, покривали його орнаментом зі стовпчиків, ялинок, клітинок (З дитячої енциклопедії «Україна»).

Керамічний посуд

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Знайдіть дієприслівники із залежними словами. Визначте, до якого слова вони приєднуються, на яке питання відповідають.
2. Поміркуйте, чому дієприслівник із залежним словом можна назвати смисловим відрізком мовлення?
3. Зверніть увагу, як на письмі виділено дієприслівниковий зворот. Зіставте свої висновки з інформацією, поданою нижче. Доповніть її власними прикладами.

Запам'ятайте!

Дієприслівник із залежним словом називається дієприслівниковим зворотом. Дієприслівниковий зворот – це смисловий відрізок мовлення, що належить до дієслова.

Дієприслівниковий зворот у реченні є одним членом речення – *обставиною*.

Дієприслівник і дієприслівниковий зворот на письмі виділяється комами з обох боків, якщо стоїть всередині речення, й однією комою, якщо стоїть на початку або в кінці речення. Наприклад: *Сонце, **умившись дощами**, весело усміхалося з неба. **Умившись дощами**, сонце весело усміхалося з неба. Сонце весело усміхалося з неба, **умившись дощами**.*

Дієприслівники, що стоять після присудка й мають значення прислівника (обставини способу дії), комами не виділяються. Наприклад: *Учень сидів **замислившись**.*

126 I. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви.

Первісні гончарі виготовляли к..рамічний посуд різними спосо..бами. Наприклад, формували вироби вручну, обліплюючи кош..чок, камінь, д..р..в'яну форму скибками глиняної маси завтовш..ки в пал..ць. Викор..стовували й інший спосіб: обкручуючи за спіра..ю стрічку глини, поступово зліплюючи її, вив..рщували *конусоподібну* посуд..ну з гострим дном. Посуд виходив *товсто..сті..ий*, з поруше..ям округлості та силуету форми. Однак ця пр..мітивна стародавня техніка була відома тр..валий час, конкуруючи з гончарним кругом (З посібника «Українське народо..знавство»).

Гончар за роботою

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Поясніть правопис виділених слів.
2. Випишіть із тексту спільнокореневі слова.
3. Визначте розряд за значенням ужитих у тексті прикметників.
4. Підкресліть дієприслівникові звороти. Поясніть уживання розділових знаків.

III. Підготуйте повідомлення, використовуючи дієприслівники.

1. «Народознавці». Розкажіть про розвиток гончарства в Україні.
2. «Мистецтвознавці». Розкажіть про техніку декорування гончарних виробів.
3. «Письменники». Опишіть один із гончарних виробів.

127 Складіть речення з дієприслівниковими зворотами. Поясніть розділові знаки.

Повертаючись додому, гортаючи сторінки підручника, прокинувшись вранці, готуючися до свята, не думаючи про результати, допомігши батькам, виконавши домашнє завдання.

128 I. Замініть подані в дужках дієслова відповідними дієприкметниками або дієприслівниками.

Виробництво *керамічних* виробів – трудомісткий і довготривалий процес. Він вимагає від ремісника володіння різноманітними навичками, *(починають)* від вибору глини й *(закінчують)* *термічною* обробкою виробів. Глину добували найчастіше відкритим способом, *(використовують)* лопати й дерев'яні відра, а інколи *(будують)* шахти з дерев'яним зрубом і корбою* для *механічного* підняття глини. *(Добувати)* сировину привозили додому, де вона протягом певного часу пріла. Цей процес прискорювали, постійно *(поливають)* її водою і *(перелопачують)*. Потім глину піддавали обробці та очистці, *(видаляють)* камінчики та рослинні залишки (За В. Скуратівським).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте тип і стиль мовлення. Доведіть свою думку.
2. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.
3. Доберіть 6-7 слів для словникового диктанту на орфограму «Правопис складних прикметників».
4. Поясніть правопис виділених слів.

129 I. Перебудуйте складні речення в прості, ускладнені дієприслівниковим зворотом. Запишіть речення, правильно оформлюючи їх пунктуаційно.

1. Якщо ти не знаєш значення слова, звернися до тлумачного словника. 2. Коли ти не знаєш, як пишеться слово, перевір його написання в орфографічному словнику. 3. Якщо сумніваєшся в доборі синонімів, відкрий словник синонімів.

II. Підготуйте усне повідомлення на тему «Як готуватися до написання твору».

130 Поясніть, яких помилок було допущено в реченнях з дієприслівниковими зворотами. Відредагуйте речення та запишіть їх.

1. Сидівши біля вікна, прочитано новий журнал. 2. Щоденно готуючись, у нас є впевненість у перемозі. 3. Дочекавшись вихідного, у мене з'явився гарний настрій.

1. Гончар сидяч.. на лаві кладе на верхній круг кусок глини і пр..водить у рух вісь штовхаюч.. нижній круг ногою (З *книги*). 2. Створююч.. ж..ву красу людина зазнає насолоди від неї (В. *Сухомлинський*). 3. Протягом багатьох століть гончарство посідало одне з провідних місць серед пром..слів увібравши в себе т..хнічні навички й художні традиції (З *журналу*). 4. Працююч.. на гончарному крузі обов..язково б..р..жуть вироби від можливих пошкоджень (З *книги «Прикрась свій дім»*). 5. Лину я загубивши спокій У країну казкових мрій (С. *Караванський*). 6. Вирощуюч.. різні квіти вдома чи в саду м..луючись їхньою красою ми рідко думаємо про те, що пл..каємо скарбнички з надзвичайними, чарівними властивостями (За С. *Приходько*).

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРОЦЕСУ ПРАЦІ

132

1. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Поясніть заголовок: на що він вказує – на тему чи на основну думку? Назвіть засоби міжфразового зв'язку в тексті. У другому абзаці визначте спосіб зв'язку речень (послідовний чи паралельний).

Краса з глини

Чи були ви в музеї українського народного мистецтва? Якщо були, то, напевне, бачили там багату колекцію виробів народно-го гончарства, або, як зараз кажуть, кераміки. Пам'ятаєте, які там чудово пофарбовані вази, глечики, горщики, макітри*, розмальовані миски, що виблискують, сяючи поливою*?

Усю цю красу протягом століть гончарі ліпили й випалювали з глини. Глина – справді безцінний скарб. З неї виготовляють безліч найрізноманітніших речей.

А робиться це так. Бере майстер підготовлену в певний спосіб глину, заливає її водою й місить, доки в ній не залишається грудочок. Потім вибере камінчики й піщинки, збиваючи глину у велику грудку, і буде місити до тих пір, поки глина не стане подрібненою, м'якою, чистою й покірною. Цей процес дуже важливий, і майстер працює, не шкодуючи сил. Коли ж глина готова, він бере грудку й кидає в центр гончарного круга, що невпинно обертається. Кілька дотиків – і на крузі, мов квітка, виростає виготовлена макітра, мисочка чи ваза. Потім майстер знову бере

глину й ліпити з неї бленя, лева, коника, словом, що захоче. І все це розмальовує спеціальними фарбами – ангобами*. Після цього, старанно просушивши виріб, майстер ставить його в піч на перше випалювання.

Випалювання – справа не менш відповідальна, ніж підготування глини. Треба було робити це, маючи в печі досить високу температуру й не втрачаючи тепло. Нагрів і вистигання повинні відбуватися поступово.

Після першого випалювання виготовлені вироби стають міцними й дзвінкими. Тепер залишається покрити їх поливою й поставити для повторного й остаточного випалювання. У печі полива на поверхні виробів розплавляється, покриваючи їх рівним прозорим шаром. І от нарешті керамічний виріб готовий!

Можливо, хтось із вас теж захоче навчитися гончарного ремесла (О. Ранаї).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте тип і стиль мовлення.

2. Знайдіть дієприслівники. З якою метою вони вжиті в тексті?

3. Поясніть написання дієприслівників.

4. Випишіть з тексту п'ять дієприслівників, виконайте їх словотвірний розбір.

5. Поясніть розділові знаки в реченнях з дієприслівниковими зворотами.

6. Складіть план тексту.

7. Здійсніть докладний переказ тексту.

§ 14. ДІЄПРИСЛІВНИКИ НЕДОКОНАНОГО І ДОКОНАНОГО ВИДУ

133

Прочитайте подані дієприслівники. Запишіть у перший стовпчик ті, що означають завершену дію, а в другий – ті, що означають довготривалу, незавершену дію. На які запитання відповідають дієприслівники кожного стовпчика?

Добираючи, зустрічаючи, виконавши, недодивившись, створивши, формулюючи, готуючись, сходявши, написавши.

Запам'ятайте!

Дієприслівники **недоконаного виду** означають незавершену додаткову дію й відповідають на питання **що роблячи?**, дієприслівники **доконаного виду** означають завершену дію й відповідають на питання **що зробивши?**

134 Прочитайте подані речення. Випишіть спочатку дієприслівники доконаного, а потім – недоконаного виду. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Не говори, переливаючи з пустого в порожнє (З газети).
2. Якщо у тебе щось не виходить, шукай причину в самому собі, не звинувачуючи інших (З журналу).
3. Як боїшся – не роби, а зробивши – не бійся.
4. Опікшись на гарячому, на холодне дмухає.
5. Лінивий сидючи спить, лежачи робить.
6. Хто слухає, а хто окупів ловить слухаючи (Нар. творчість).

135

I. Розгляньте таблицю.

II. Визначте, що спільного й відмінного у творенні дієприкметників і дієприслівників.

ДІЄПРИСЛІВНИКИ

утворюються

від основи дієслова теперішнього часу недоконаного виду за допомогою суфіксів **-учи (-ючи), -ачи (-ячи)**:

пульсують – пульсуючи; кидають – кидаючи; ваблять – ваблячи; сплять – сплячи, сидять – сидячи.

від основи дієслова неозначеної форми (інфінітива) доконаного виду за допомогою суфіксів **-ши** (після основи на приголосний) і **-вши** (після основи на голосний):

принести – принісши; звикнути – звикнувши; купити – купивши, зробити – зробивши; читати – читавши.

Візьміть до уваги!

У кінці всіх дієприслівникових суфіксів вимовляється звук [и], що на письмі позначається буквою **и**. Наприклад: *стоявши, намітивши, пробігши, думаючи.*

136

↓ Утворіть дієприслівники недоконаного виду. Складіть речення з 3-4 дієприслівниками.

Зразок. *Читати – читають – читаючи.*

Говорити, плавати, сіяти, малювати, радіти, вітати, перевіряти, рахувати, бажати, володіти.

II. Графічно позначте суфікси, за допомогою яких утворилися дієприслівники.

III. Прочитайте утворені дієприслівники, правильно наголошуючи їх.

Говори так!
співаючи
розмовляючи
зрозумівши

Візьміть до уваги!

У дієприслівниках, утворених від дієслів на **-ся (-сь)**, після суфіксів **-учи (-ючи)**, **-ачи (-ячи)**, **-вши**, **-ши** зберігається **-ся (-сь)**. Наприклад: **сміються – сміючися, погодитись – погодившись**.

137 I. Уставте пропущені літери. Поясніть написання дієприкметників і дієприслівників.

Зігріваюч.. процедури, зігріваюч.. лагідним поглядом, плаваюч..,плоти, плаваюч.. річкою, віддавати супроводжуюч.. документи, супроводжуюч.. екскурсантів.

II. Складіть зі словосполученнями речення.

138 Підготуйте усне повідомлення з теми «Творення дієприслівників доконаного й недоконаного виду», користуючись поданою вище таблицею (с. 70).

139 I. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники. Складіть 2-3 речення з будь-яким з утворених дієприслівників.

Спекти, розпочати, принести, зробити, покласти, співають, ідуть, підняти, зрозуміти, малювати.

II. Виконайте морфологічний розбір 3-4 дієприслівників (на вибір).

140 Перекладіть українською мовою. Визначте особливості творення дієприслівників в українській і російській мовах.

Победив, выздоровев, взлетая, ныряя, прислушиваясь, закутавшись, увидев, простясь, прочитав, исчезнув, радуясь, осматривая.

141 I. Прочитайте текст уголос. Визначте його тип і стиль мовлення.

Умій *дякувати* старшим за те, що вони *повчають* тебе. Почувши похвалу, дякуй і *обицяй* жити по-людському. Почувши

докір, нехвалення твого вчинку, дякуй за те, що тебе вчать жити по-людському.

Умій дякувати вчителів. Вислухавши слова похвали, дякуй за науку. Вислухавши гіркі, суворі слова, теж дякуй за науку. І ти будеш людиною! (В. Сухомлинський).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Утворіть дієприслівники від виділених дієслів.
2. Випишіть з тексту дієприслівники. Позначте в них суфікси.
3. Виконайте морфологічний розбір 2-3 дієприслівників.

ПРИГАДАЙ, НЕ ЗАБУВАЙ

- I. Розкажіть про дієприслівник як особливу форму дієслова, використовуючи подані в таблиці ключові слова і словосполучення.

Ми знаємо:

- що дієприслівник – особлива форма дієслова;
- яку роль виконують дієприслівники в мовленні;
- про особливості правопису голосних у суфіксах дієприслівників;
- як виділяється на письмі дієприслівниковий зворот;
- про дієприслівники недоконаного й доконаного виду;
- про особливості написання дієприслівників.

Ми вміємо:

- розпізнавати дієприслівники в реченні й тексті;
- правильно використовувати в мовленні дієприслівники недоконаного й доконаного виду;
- утворювати від дієслів дієприслівники;
- робити морфологічний розбір дієприслівника;
- правильно будувати речення з дієприслівниками;
- знаходити вивчені орфограми, правильно писати слова з вивченими орфограмами.

II. Перевірте свої знання за допомогою тесту.

1. У якому рядку всі слова – дієприслівники?
 - а) Захоплюючи, сидячи, хвилюючи, оточивши, кидаючи;
 - б) маршируючі, переливаючи, роблячи, нервуючи, відімкнувши;
 - в) розігнавши, розігнані, здобувши, пробігши, зрозумівши.
2. Дієприслівники мають такі ознаки прислівників:
 - а) змінюються;
 - б) не змінюються;
 - в) пояснюють іменники.
3. Дієприслівники відповідають на такі питання:
 - а) як? якій? яка? яке?;
 - б) що робить? що зробить?;
 - в) що роблячи? що зробивши?

4. Дієприкметники **склавши, побудували, навчивши, добігли, згадавши** мають таку спільну ознаку:
- а) доконаний вид;
 - б) недоконаний вид;
 - в) чоловічий рід.
5. Дієприслівниковий зворот – це:
- а) одиничний дієприслівник;
 - б) дієприслівник із залежним словом;
 - в) однорідні дієприслівники.
6. Дієприслівники **недоконаного виду** творяться від:
- а) основи неозначеної форми дієслова недоконаного виду;
 - б) основи неозначеної форми дієслова доконаного виду;
 - в) основи дієслова теперішнього часу недоконаного виду.
7. Дієприслівники **добігли, написавши, прочитавши**:
- а) доконаного виду, відповідають на питання **що зробивши?**;
 - б) недоконаного виду, відповідають на питання **що зробивши?**;
 - в) доконаного виду, відповідають на питання **що роблячи?**
8. У словах якого рядка допущено помилку в написанні?
- а) Плаваючі човники, плаваючи морем;
 - б) ведучі концерту, ведучі концерт;
 - в) читаючі учні, читаючи журнал.
9. Яке речення потребує редагування?
- а) Простоявши за кулісами, актори дочекалися свого виходу.
 - б) Стоячи біля самого виходу, він погано чув слова оратора.
 - в) Біля вікна ми побачили стоячу дівчину.
10. Знайдіть помилку.
- а) Відпочивши – відпочити;
 - б) доглядаючи – доглядають;
 - в) приймаючи – приймати.
11. У якому рядку подано правильний варіант морфологічного розбору дієприслівника з такого речення: **Минаючи, дитинство не минало** (Є. Гуцало)?
- а) Дієприсл., недокон. в., означення;
 - б) дієприсл., недокон. в., обставина;
 - в) дієприсл., докон. в., обставина.
12. У якому прикладі відсутня пунктуаційна помилка?
- а) Із вирію летять, курличучи ключі (М. Зеров);
 - б) Із вирію летять, курличучи, ключі (М. Зеров);
 - в) Із вирію летять курличучи ключі (М. Зеров).

III. Розкажіть про свою улюблену справу, використовуючи дієприслівники.

§ 15. ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ ПРИСЛІВНИКА

Прислівник звук, незмінюваний в мові, ознаки різні виражать при слові.

Д. Білоус

142

- I. Прочитайте текст. Зверніть увагу на виділені слова. Визначте, до якої частини мови вони належать. Доведіть свою думку.
- II. Доберіть, де можливо, до виділених слів спільнокореневі прикметники. Поясніть, чим відрізняються прикметники від цих слів.

Рахувати предмети *просто*. Виміряти невелику відстань *теж нескладно*. *Важче* знайти міру для часу.

Найдавнішим «годинником», який до того ж *ніколи* не зупиняється й не ламається, виявилося Сонце. Ранок, день, вечір, ніч. *Пізніше* люди навчилися визначати час *більш точно*: *вдень* – за Сонцем, а *вночі* – за зірками (За І. Андріановою).

- III. Прочитайте слова Дмитра Білоуса. Про які ознаки прислівника він говорить?
- IV. Спробуйте самостійно дати визначення прислівника як частини мови. Порівняйте власне визначення з наведеним нижче.

Запам'ятайте!

Прислівник – самостійна частина мови, що називає ознаку дії, стану чи іншої ознаки або називає стан і відповідає на питання *як? коли? де? куди? навіщо? з якою метою? якою мірою?* тощо.

Прислівники не змінюються, тому не мають закінчень. У реченнях найчастіше виступають *обставинами*.

143

Прочитайте текст. Знайдіть у ньому прислівники й доведіть свою думку, користуючись зразком міркування.

За Сонцем та зірками зручно визначати час доби. Але людям постійно були потрібні й великі міри часу.

У природі знайшлися й такі. Люди давно помітили, що дні стають то коротшими взимку, то довшими – влітку. Проміжок часу від одного літа до іншого – рік. Такою мірою й нині користуємося ми з вами (З журналу).

Зразок міркування. У словосполученні **зручно визначати** – слово зручно відповідає на запитання як? і називає ознаку дії; слово не змінюється (визначав зручно, визначала зручно, визначало зручно, визначали зручно); отже, слово **зручно** – прислівник.

144

I. Прочитайте текст. Визначте засоби міжфразового зв'язку.

Спостереження за рослинами показали, що їхня життєдіяльність підпорядкована певним ритмам. Їх називають біоритмами. Це звичне, відоме всім явище водночас має багато загадкового.

У рослин з яскравими й крупними пелюстками добові біоритми виявляються більш яскраво. Квіти таких рослин розкриваються й закриваються періодично протягом доби. Люди, давно помітивши цю здатність рослин, почали використовувати їх для визначення часу. Звичайно, точність роботи квіткового годинника залежить від багатьох чинників. Показуючи точно час у ясний сонячний день, у дощ квіти не розкриваються взагалі або відкриваються пізніше звичайного.

Відомий шведський натураліст XVIII століття Карл Лінней, помітивши періодичність у цвітінні рослин, розробив так званий «квітковий годинник». Яскраво оздоблений годинник і нині служить уважним до природи (З календаря).

II. Випишіть словосполучення (дієслово + прислівник, дієприкметник + прислівник, дієприслівник + прислівник).

III. Що означають прислівники? На які питання відповідають? З якою метою вони вжиті в тексті?

I. Знайдіть серед спільнокореневих слів прислівники. Обґрунтуйте свій вибір. Випишіть прислівники, виділяючи графічно в них значущі частини слова.

1. Розумний, розум, розумно, розуміючи, розуміючий.
2. Міцність, міцніти, міцніючий, міцно, міцніючи.
3. Зеленіти, зелено, зеленіючий, зелень, зеленіючи.
4. Легко, легкий, легшати, легкість, полегшуючи.

II. Складіть два-три речення з прислівниками.

III. Визначте синтаксичну роль прислівників.

I. Спишіть текст, уставляючи потрібні прислівники, скориставшись довідкою. Графічно позначте їх як члени речення й визначте стилістичну роль.

Після зими ... настає весна, день ... змінюється ніччю. Людина теж є частиною Всесвіту: ... б'ється серце, вимагає «даннини» шлунок, бадьорість змінюється сном. Цими процесами керують біоритми, що ... співвідносять життя людини з життям природи.

Як працюють ці внутрішні годинники? Чому вони ... не збиваються, не відстають і не поспішають ... ? (З календаря).

Довідка. *Обов'язково, неодмінно, ритмічно, органічно, ніколи, уперед.*

II. Самостійно складіть два-три речення з прислівниками з тексту.

I. Розгляньте таблицю. Запам'ятайте, на які розряди за значенням поділяються прислівники. Намалюйте таблицю в зошиті, доповнивши прикладами з довідки.

Розряд за лексичним значенням	Питання	Приклади
1. Способу дії	як? яким чином?	
2. Місця	де? куди? звідки?	
3. Часу	коли? відколи?	
4. Причини	чому?	
5. Мети	для чого? навіщо? з якою метою?	
6. Міри і ступеня	наскільки? якою мірою?	
7. Ознаки	який? яка? яке? які?	

Довідка. *Швидко їздити, дуже просити, вивчати вдома, несподівано завітати, красиво вишивати, їхати далеко, котлета по-київськи, вивчати напам'ять, отримати вчора, надзвичайно красивий, зробити своєчасно, приготувати нашвидкуруч, будинок ліворуч, гарно розбиратися, утричі дорожчий, влітку поплавати, зробити згарячу, набагато сильніший.*

II. Складіть речення з 5–7 словосполученнями з довідки.

Тихо й неквапливо рухається сонце небом, ніде не спіткнеться, але за цією легкою ходою важка й напружена робота. Сонце прокидається раніше за всіх і починає свій неупинний рух над степами й горами, ополудні воно трохи відпочиває, але й відпочинок цей досить активний. Наступного дня все знову повторюється.

Колись, запевняють старі люди, сонце світило яскравіше, бо його вранці чистила та вимивала дівчина-красуня. Тому воно так яскраво й випромінювало свою енергію. Що потім сталося з цією панночкою, нікому нині не відомо. Сонце ж без служниці занудьгувало, зблідло, з його обличчя вже не сходять плями... (З книги «Ми українці»).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. У першому абзаці визначте способи зв'язку речень.
2. Випишіть прислівники. Поставте до них запитання.
3. Визначте синтаксичну роль прислівників.
4. Визначте розряд прислівників за значенням, використовуючи подану вище таблицю. Доповніть кожен групу двома-трьома власними прикладами.

I. Доберіть до дієслів прислівники запропонованих розрядів (форму дієслів можна змінювати).

Запрошувати (місця, міри і ступеня), читати (способу дії, часу, міри і ступеня, місця), розташуватися (способу дії, місця), допомагати (часу, міри і ступеня), робити (мети, причини).

II. Складіть речення з 2-3 словосполученнями.

III. Накресліть схеми речень.

150

I. Спишіть, уставляючи пропущені літери й розділові знаки. Підкресліть прислівники, визначте їх розряд.

Нехай таки буде вечір. Не з примхи.

Може, з того, що в..чірні дороги завжди короткі, бо вони по..ртають нас додому, бо в..чірня дорога – це завжди поверн..н..ня. З вечора видно прожитий день. З вечора видно – поразка цей день чи п..р..мога. Увеч..рі нас намислюють наші батьки, увеч..рі вони завжди ч..кають нас додому, на якій недосяжній відстані від них ми б не були.

Увеч..рі птахи в..ртають до своїх гнізд, як би далеко вони не за..літали в де..их клопотах. Увеч..рі найдужче діє з..мне тяжі..я – і тому космонавти зал..шають землю вдосвіта, поки планета ще со..а. Тому ввечері так полегш..но сідають літаки на аеродроми.

Тому хай буде вечір! (За В. Яворівським).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте тип і стиль мовлення.

2. Яке слово в наведеному тексті ви вважаєте ключовим? Якою частиною мови воно є?

3. Як ви вважаєте, чи виправдане повторення прислівника *увечері* в наведеному тексті? Аргументуйте свою думку.

4. Визначте функції прислівників у тексті (точна передача інформації, передача настрою, висловлення авторської позиції тощо).

III. **Творче завдання.** Складіть усну розповідь на одну з тем: «Як прокидається моє місто (село) вранці», «Мої спостереження над природою вдень», використовуючи прислівники.

НАПИСАННЯ ТВОРУ-ОПISУ ПРОЦЕСУ ПРАЦІ

Пригадайте, з якою метою використовуються описи в різних стилях мовлення? Які види описів ви знаєте?

151

I. Виконайте тест. Доберіть відповідники:

1. Опис зовнішності (портрет).

2. Опис природи (пейзаж).

3. Опис приміщення (інтер'єр).

4. Опис процесу праці (опис дій).

а) У гусенятка на дзьобику зависла крапелька, і втії крапельці гусенятко роздивлялося свого тата: у тата були сторожки

очі, висока очеретяна шия... Мав тато й високі м'які сірі груди: гусенятко пірнуло під них, і так йому стало тепло, що воно відразу ж заснуло знову.

б) Грім жив у хмарі, і згори
Він бачив, хто що хоче:
Налив грозою грім'яри,
Умив озерам очі.
А потім хмару опустив
На сад наш на щасливий
І натрусив із сливи слив,
Щоб легше було сливі.
Та тут до грому навздогін
Заговорила груша:
«Трусніть і грушу, дядьку грім,
Бо важко мені дуже...».

в) Вона тече в городі в нас під кленом,
І хата наша пахне їй борщем.
Цвіте над нею небо здоровенне
Солодкими хмарами з дощем
(З тв. М. Вінграновського).

г) Для Слобожанщини були характерними традиційні побілені хати, навколо яких росли садки. Дах був укритий соломою або очеретом. Глиняні стіни білили крейдою, земляні долівки вимазували глиною, щоб легше було підтримувати чистоту та порядок (З журналу).

II. Знайдіть у текстах прислівники. Визначте їх стилістичну роль.

152

Складіть і запишіть опис процесу праці: виконання домашнього завдання або прибирання в кімнаті. В описі ви можете використати такі прислівники: *спочатку, згодом, уважно, ретельно, усно, письмово, правильно, грамотно, чисто, гарно*. Підкресліть прислівники, визначте їх розряди.

§ 16. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Пригадайте, на яку ознаку вказують якісні прикметники? Які існують ступені порівняння прикметників? Як вони творяться?

Запам'ятайте!

Ступені порівняння мають тільки прислівники на **-о (-е)**, утворені від якісних прикметників: *сильний* – *сильно*, *далекий* – *далеко*, *чистий* – *чисто*.

Ступенів порівняння прислівників є два: **вищий** і **найвищий**, наприклад: *чисто* – *чистіше*, *більш чисто*, *найчистіше*, *найбільш чисто*.

153

Розгляньте таблицю. Розкажіть, як творяться ступені порівняння прислівників, використовуючи матеріал, поданий у таблиці.

Ступені порівняння	Форми ступенів порівняння	Особливості творення	Приклади
Вищий	Проста	За допомогою суфіксів -ш- , -іш- та кінцевого прислівникового суфікса -е	<i>швидко</i> – <i>швидше</i> , <i>холодно</i> – <i>холодніше</i>
	Складена	Шляхом додавання до простої форми прислівників вищого ступеня слів більш , менш , значно , багато , куди , ще , трохи .	<i>більш зручно</i> , <i>менш зручно</i> , <i>значно холодніше</i> , <i>трохи холодніше</i> , <i>куди холодніше</i> , <i>ще холодніше</i>
Найвищий	Проста	Від простої форми вищого ступеня за допомогою префікса най- ; для підсилення можуть уживатися префікси як- , що-	<i>Найхолодніше</i> , <i>якнайхолодніше</i> , <i>найшвидше</i> , <i>щонайшвидше</i>
	Складена	Шляхом додавання до прислівників слів найбільш , найменш	<i>Найбільш холодно</i> , <i>Найбільш швидко</i>

Візьміть до уваги!

Деякі прислівники вищого й найвищого ступенів творяться від прислівників з іншим коренем: *добре – краще – найкраще, погано – гірше – найгірше.*

154

I. Утворіть від поданих прислівників просту і складену форми вищого і найвищого ступенів порівняння.

Близько, далеко, дорого, низько, яскраво, часто, високо, красиво, тихо, широко.

II. З 2-3 прислівниками складіть речення. Визначте синтаксичну роль прислівників, відповідно їх підкресливши.

155

I. Спишіть текст. Знайдіть прислівники, що мають ступені порівняння. Визначте, у якій формі вони вживаються, яку синтаксичну роль виконують.

Кожне дерево співає по-своєму: могутні дуби густими басами, *білокорі* берези видзвонюють тонше, мов струни гітари, і довго бринять, *не стихаючи*. Клени перегукуються куди *сентиментальніше*. Їхній шепіт нагадує перші дівочі таємниці, про які найтихіше розповідають на вухо подрузі (*Є. Сатулл*).

II. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *видзвонюють* і *перегукуються*.

III. Поясніть правопис виділених слів.

IV. Визначте, між якими реченнями є контактний, а між якими – дистантний зв'язок. Назвіть спосіб зв'язку речень у тексті.

V. Виконайте морфологічний розбір 3-4 прислівників.

VI. Розкажіть, як, на вашу думку, перегукуються дерева в саду: вишні, яблуні, сливи.

156

I. Перекладіть словосполучення українською мовою. Порівняйте правопис прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння в українській і російській мовах.

Желаем всего наилучшего, как нельзя лучше, выше всего, приказ свыше, легче на поворотах, со стороны виднее, меньше говори, больше делай, дороже всего, меньше всего.

II. Визначте ступінь порівняння прислівників.

III. З трьома перекладеними словосполученнями складіть речення.

157

Творче завдання. Запишіть 3-4 прислів'я з прислівниками вищого й найвищого ступенів порівняння. На одну з тем записаних вами прислів'їв підготуйте усну розповідь.

Зразок. *Краще гірка правда, ніж солодка брехня.*

158

I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Я чув у Карпатах таку бувальщину. Високо в горах жив прекрасний майстер-гуцул*. Дружина його рано померла, а любив він її зятятю. Жив самотником, будував хати, як ляльки, двох подібних не було. Коли запрошували збудувати хату, він спускався вниз і, поки не завершить дім, не повертався на свою гору. Його власний дім – то було щось неперевершене й дивовижне. Раптом бачать: горить уночі майстрова хата. Кинулись люди знизу на поміч, а він: «Не чіпайте, хай горить!». Не дав загасити. От і запитують його: «Нащо спалили таку хату?». А він: «Аби знову була мета в житті: будуватиму вам житла, зароблятиму гроші й знову поставлю собі хату» (За В. Яворівським).

II. Знайдіть і выпишіть прислівники. Поміркуйте, від яких слів вони утворені.

159

Розгляньте подану нижче таблицю. Розкажіть своїм однокласникам про способи творення прислівників, використовуючи приклади з тексту попередньої вправи й дібрані самостійно.

Способи творення прислівників	
префіксальний	<i>мало – немало, багато – забагато, скільки – ніскільки</i>
суфіксальний	<i>акуратний – акуратно, далеко – далеченько, коли – колись</i>
префіксально-суфіксальний	<i>справжній – по-справжньому, ранок – зранку, один – заодно</i>
перехід інших частин мови в прислівник	<i>жаль (ім. чол. р.) – жаль (присл.)</i>
складання слів, однакових чи близьких за значенням	<i>довго-довго, тишком-нишком</i>
злиття основ слів	<i>ліворуч, праворуч</i>

160

I. Виразно прочитайте вірш.

Дуби ростуть поволі, неквапливо;
 Хто садить дуба, – той його, можливо,
 І не побачить вищим, аніж сам.
 Це – дар майбутнім, скажемо, літам,

Привіт іще не зраним поколінням,
Весна, в тумані схована осіннім.

М. Рильський

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Знайдіть і випишіть прислівники. Визначте, як вони утворені.
2. Доберіть і запишіть 2-3 прислівники, утворені суфіксальним способом.
3. Складіть з одним із прислівників речення. Виконайте його синтаксичний розбір.

161

I. Прочитайте текст.

Прислівники... можна назвати «живими копалинами*». Список прислівників повен уламків далекого минулого. Він нагадує ті кам'яні породи, в яких то повністю, то у вигляді шматочків збереглися від давніх епох закам'янілі останки давніх тварин і рослин (За Л. Успенським).

II. Як ви гадаєте, чому прислівники можна назвати «живими копалинами»?

162

I. Прочитайте подані прислівники. Яким способом вони утворені?

Недостатньо, тричі, по-нашому, шкода, тишком-нишком, босоніж.

II. Поставте наголос у прислівниках.

III. З двома-трьома прислівниками складіть речення.

Пиши так!
в основному,
у цілому,
у середньому

Візьміть до уваги!

Слід розрізняти прислівники на *-е* та однозвучні з ними прикметники середнього роду: *добре (як?) виконав, добре (яке?) яблуко; нижче (де?) написано – нижче (яке?) дерево.*

163

Попрацюйте в парах: «учень – учитель».

«Учитель». Формулює завдання для учня, використовуючи подані пари слів.

«Учень». Виконує сформульоване вчителем завдання.

Добре ← добрий;
красиво ← красивий;
творчо ← творчий;
набіло ← білий;

навесні ← весна;
по-новому ← новий;
по-українськи ← український;
недавно ← давно.

164 I. Спишіть, знімаючи ризик.

Думати про здоров'я за/молоду, заступитися за/молоду людину; ліпити вареники в/ручну, покласти в/ручну машинку; прочитати в/друге, постукати в/друге вікно; перед/усім повторити матеріал, сказати перед/усім світом; подарувати фотографію на/пам'ять про подорож, вивчити вірш на/пам'ять; чекати на/зустріч, на/зустріч здійсналися гори.

II. Підкресліть прислівники, визначте спосіб їх творення.

III. Виберіть омоніми, запишіть їх парами, порівняйте написання.

IV. Складіть речення з 2-3 словосполученнями.

165 I. Замініть подані словосполучення прислівниками-синонімами з довідки; поясніть їх написання.

На швидку руку, три рази, обличчям догори, дуже далеко, з усіх боків, обличчям донизу, як роблять українці, швидко робити, кожного вечора, босими ногами, з обох боків.

Довідка. *Тричі, нашвидкуруч, босоніж, щовечора, вправно, горілиць, по-українськи, далеко-далеко, усебічно, обабіч, долілиць.*

II. Прочитайте виділені прислівники, правильно наголошуючи їх.

166 Доберіть до поданих слів спільнокореневі прислівники. Визначте спосіб їх творення і поясніть правопис.

Весна, зустріч, швидкий, довгий, перше, луганський, молодий, день, приємний, гарячий, троє, рука.

167

I. Прочитайте виразно вірш. Випишіть прислівники, визначте спосіб їх творення.

Хай назустріч віє вітер, хай вітрище,
Ти – вперед, *не прогай* і дня.
Адже кожен день – то крок все вище
На шляху *життя* і *пізнання*.
Хай багато пройдено і звідано,
Ще перед тобою час і світ,
Тільки *уперед*, у нерозвідане,
Щоб лишився на землі твій слід.

П. Дорошко

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Поясніть правопис виділених слів.

2. Визначте ступінь порівняння прислівника *вище*.

3. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *вітрище* і *світ*.

1. Якщо людина попросить у тебе хліба, п..р..ламай свій шма-ток надвоє, навіть якщо це в тебе оста..ій (*Нар. мудрість*). 2. За-молоду треба наб..ратися знань, щоб не пуста була твоя власна кр..ниця (*І. Цюпа*). 3. Якщо ви вдало вибер..те працю і вкложите в неї всю свою душу, то щастя само вас знайде (*К. Ушинський*). 4. Обабіч дороги стоять в..сокі трави, кожна травинка хилиться донизу і ніби плаче дрібною холодною сл..озою (*Ю. Збанаць-кий*). 5. І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі, де є зорі, і добрі люди, і тихі вогники, і щедрі в..чори (*М. Стель-мах*). 6. Віт..рець дмухнув, і забр..ніли ст..бельця сіна, забр..ніла тирса* тонко: навіть скошена, навіть ставши вже сіном сухим, вона продовжує співати по-ст..повому (*О. Гончар*).

Пиши так!

щовечора щоранку
щодня щомиті
цілодобово

§ 18. БУКВИ Н ТА НН У ПРИСЛІВНИКАХ

I. Випишіть прикметники, уставляючи пропущені букви *н* і *nn*.

II. Від поданих прикметників утворіть прислівники. Здійс-ніть спостереження, чи є залежність у написанні *н* і *nn* у прикметниках і прислівниках.

III. Спробуйте самостійно сформулювати правило написан-ня *н* і *nn* у прислівниках.

Щоде..а звичка, незмі..ий капітан, страше..ий вітер, оста..ій номер, невпи..ий рух, привіт..ий хлопець, неспокій..е море, слух-ня..а дівчина.

Запам'ятайте!

У прислівниках пишеться стільки *н*, скільки їх було у прикметниках, від яких вони утворені: *гарний* – *гарно*, *щоріч-ний* – *щорічно*, *старанний* – *старанно*.

Дві букви *н* пишуться також у прислівниках *спросоння*, *по-підвіконню*, *попідти́нню*, *зрання*.

170 Запишіть речення, вставляючи пропущені букви. Поясніть написання прислівників.

1. Треба хороші справи робити не на замовлення, а щоденно, усе життя (*О. Донченко*). 2. Робіть добро. Непоказно, буде. Це принесе найвищу з нагород – ні з чим не порівняне почуття, що ти живеш не марно на цьому світі (*В. Крищенко*). 3. В саду зрубали яблуню стару, у вогнищі її гілля палає... Вона служила віддаю добру, ряснилася, бувало, урожаєм (*Д. Луценко*). 4. Люблю дитину видивлятися у світ. (*Г. Чубач*). 5. Краса і свіжість чистих барв горить нетлівою в небі голубому (*В. Бичко*). 6. Непорушно стоять дерева... (*М. Коцюбинський*).

171 I. Від поданих прикметників утворіть прислівники, запишіть їх, поясніть написання.

Сильний, щоденний, широкий, широченний, повільний, небезпечний, незвичайний, незліченний, невпинний, недоречний, старанний, принагідний, радісний.

II. Доберіть антоніми до виділених слів.

Пиши так!
спросоння,
попідвіконню,
попідтиню,
зрання

172 I. Замініть подані слова прислівниками-синонімами.

Зразок. *Без сліду – безслідно.*

Без сумніву, на диво, до речі, без ладу, без жалю, без цілі, без застереження, без кінця, без угаву, без межі.

II. Поясніть написання *н* і *nn* у прислівниках.

III. З трьома-чотирма прислівниками складіть речення.

§ 19. НЕ І НІ З ПРИСЛІВНИКАМИ

Пригадайте правила написання *не* і *ні* з різними частинами мови, проілюструйте відповідь прикладами.

173 Прочитайте подані речення. Підкресліть прислівники. Поясніть, чому в одних випадках *не* з прислівниками пишеться разом, а в інших – окремо.

1. Добро втратити – небагато втратити! Чеснo втратити – втратити багато! (*О. Гончар*). 2. Не мало, а багато вже часу мину-

ло після нашої останньої зустрічі (З газети). 3. Але найбільше диво – це людина, що творить тут, шукає ненастанно (М. Рильський). 4. Яблуко від яблунки недалеко котиться (Нар. мудрість).

Запам'ятайте!

В українській мові *не* з прислівниками пишеться разом, якщо:

1) прислівник без *не* не вживається: *невпинно, нехайно, незабаром*;

2) після додавання *не* утворюється слово з протилежним значенням і його можна замінити синонімом без *не*: *мало – немало (багато), далеко – недалеко (близько), дешево – недешево (дорого)*.

Не з прислівниками пишеться окремо, якщо:

1) прислівник у реченні виступає присудком: Було вже не рано;

2) у реченні є протиставлення: *Це відбувалось не давно, а кілька днів тому*.

174 I. Замініть прислівники синонімами з префіксом *не*.

Зразок. *Зустрічати випадково – несподівано.*

1. Чинити помилково. 2. Виконати швидко. 3. Зробити необдумано. 4. Прийти обов'язково. 5. Іти повільно.

II. Розберіть за будовою дібрані прислівники, складіть з ними речення.

175 Складіть речення з поданими словами за зразком (прислівник з *не* разом – прислівник з *не* окремо).

Зразок. *Сьогодні мені невесело. – Сьогодні мені не весело, а сумно.*

Непросто, неякісно, недавно, небагато, невисоко, непривітно, нерадісно, неприховано.

176 Перекладіть подані словосполучення. Порівняйте правопис *не* з прислівниками в українській і російській мовах.

Говорить несерьезно, сделать нечаянно, неудобно сидеть, неуклюже ходить, разбить невзначай, ничуть не больно, всё нипочём, никогда не унывать, неторопливо кушать, нигде не останавливаться, говорить непринуждённо, смастерить незатейливо.

Запам'ятайте!

В українській мові **ні** з прислівниками пишеться разом: **ніде, нізачо, нізвідки**. Окремо **ні** з прислівниками пишеться в деяких фразеологічних зворотах: **ні холодно ні жарко, ні сюди ні туди**.

Орфограма

Не і **ні** з прислівниками
нешодавно, нелегко (складно);
не тісно, а просторо

Говори так!

ніко́ли – **ні́коли**,
ніку́ди – **ні́куди**,
ні́де – **ні́де**

177 Вимовте подані прислівники, правильно наголошуючи. Складіть із ними речення.

Ні́зачо, ні́звідки, ні́звідки, ні́звідкіля, ні́звідкіля, ні́нащо, ні́скільки, ні́трохи, ні́як.

178 Запишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис **не** і **ні** з прислівниками.

1. Машини спускались з гори не/швидко, а поволі (З газети).
2. Кажу я речі очевидні і аж ні/трохи не/нові (М. Рильський).
3. Тепер я знаю, що то значило – ні/коли вгору глянути. 4. Ні, та-ки чудово, не/вимовно чудово жити на світі (В. Маняк). 5. Ні/де ні/кого було не/видно (О. Гончар).

I. Як ви розумієте вислів **ніколи вгору глянути**?

II. Підкресліть у реченнях прислівники. Визначте їх розряд за значенням.

III. Виконайте синтаксичний розбір першого речення.

IV. Доберіть 10–12 слів до словникового диктанту з теми «Правопис **не** з самостійними частинами мови».

§ 20. И ТА І В КІНЦІ ПРИСЛІВНИКІВ

179 Розгляньте таблицю. Розкажіть про особливості написання **и** та **і** в кінці прислівників.

В українській мові пишеться			
и		і	
у кінці прислівників після г, к, х: навки́дьки, тро-хи, напереваги	у прислівниках почасти́, нав-перейми́, навку-лачки	у кінці прислівників з префіксом по- після к, ч: по-ба́тьківськи, по-украї́нськи	в усіх інших випадках: відни́ні, всере-дині, насторо-жі, усередині
Запам'ятайте! У деяких прислівниках після ч пишеться і: поночі́, щоночі́, вночі́, заочі́, двічі́			

Традиційно в українців на січень *припадає* найбільше свят. Протягом усіх різдвяних свят, які тривали два тижні, у кожній господі тричі варили кутю – багату, щедрі і голодну.

Святвечір, або багата кутя, – чисто *родинне* свято. Як правило, його справляли ввечері, коли за обрядовим столом *збирали*ся лише члени сім'ї.

Наступною дією була щедрі кутя напередодні Нового року. *Увечері* підліткові дівчатка поодиночки чи гуртом обходили оселі сусідів та родичів, співаючи величальні* пісні господарям.

Нарешті надходила третя й остання в різдвяному циклі кутя. У народі називалася вона «голодною». Готували цю страву напередодні *Водохрещ*. Власне, цим дійством і завершувалося багате різдвяно-новорічне святкування (За В. Скуратівським).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть заголовок до тексту.
2. Визначте тип і стиль мовлення.
3. Визначте розряд за значенням використаних у тексті прислівників.
4. Поясніть правопис виділених слів.
5. Поясніть правопис розділових знаків у виділеному реченні.

III. Попрацюйте в групах.

1. «**Фольклористи**». Проспівайте одну з колядок або щедрівок.
2. «**Народознавці**». Розкажіть про святкування Різдва у вашій родині.
3. «**Кулінари**». Напишіть рецепт куті.
4. «**Учителі**». Підготуйте 5-6 запитань за змістом тексту.
5. «**Журналісти**». Напишіть замітку в газету про святкування новорічних свят у вашій школі.

I. Запишіть слова, уставляючи пропущені літери в кінці прислівників. З 5–7 прислівниками складіть словосполучення.

Вноч..., *вранц...*, *докуп...*, *заоч...*, *навік...*, *почаст...*, *поодинок...*, *завбільшк...*, *навшпиньк...*, *двіч...*, *по-хазайськ...*, *по-сусідськ...*, *мовчк...*, *анітрох...*

II. Доберіть антоніми до виділених прислівників.

Поміркуйте, як правильно говорити: *навшпиньках* чи *навшпиньки*? Доведіть свою думку.

I. Запишіть речення, уставляючи пропущені літери.

1. Двіч... йта не буває.
2. У січні вноч... панують сови та сичі.
3. П...щать вранц... с...ниці – мороз посилюється.
4. Півні ввечер... розкукурікались – на відлигу.
5. Легає на сніг пес – невдовз...

пот...плішає. 6. Як у травні дощ надвор., то восен.. хліб у коморі (Нар. прикмети).

II. Запишіть 3-4 прикмети. За необхідності зверніться до довідкової літератури або до батьків.

III. Як ви вважаєте, чи дійсно за допомогою народних прикмет можна прогнозувати погоду?

IV. Складіть та розіграйте діалог, використовуючи народні прикмети.

184

I. Перекладіть словосполучення українською мовою. Поясніть правопис прислівників.

Быть всегда рядом, выполнять с удовольствием, бежать наперегонки, подкрадываться на цыпочках, накануне праздника, взять украдкой, наспех перекусить, выполнить своими силами, взять немножко, выполнять ежедневно.

II. Із 3-4 перекладеними словосполученнями складіть речення.

185

I. Запишіть текст, уставляючи на місці пропусків прислівники з довідки. Порівняйте поданий у підручнику текст і записаний вами. З якою метою, на вашу думку, в тексті використовуються прислівники (засіб зв'язку речень у тексті, з метою увиразнення мовлення, для вираження оцінки, для уточнення інформації тощо)?

Уважали ..., що ... перед Водохрещами вода в ріках хвилюється. Були такі відважні любителі таємного, що ... ходили на річку спостерігати це явище. Але ріки в цей час покриті льодом і що там під кригою робиться – невідомо. Та все ж набрана ... з річки перед Водохрещами вода – цілюща.

У церкві відбувається Богослужіння: весь народ іде процесією на річку до хреста. На річці похід зупиняється і стає на льоду великим барвистим колом, що ... вимальовується ... на тлі снігового покривала. На колишній Гетьманщині* парубки та молоді чоловіки ... їхали до річки, ... заломивши сиві шапки.

Коли вже воду освячено, люди підходять до ополонки* і набирають у ... підготовлений посуд води. Після водосвяття всі повертаються до своїх хат (За О. Воропаєм).

Довідка. *Опівночі, вночі, вранці, по-козацьки, здалека, зарані, верхи, яскраво, колись.*

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Виберіть з тексту слово або словосполучення, яке може бути заголовком тексту.
2. Поясніть правопис прислівників.
3. Визначте розряд за значенням використаних у тексті займенників.
4. Підкресліть у тексті спільнокореневі слова. Виконайте їх розбір за будовою.
5. Чи бачили ви, як освячують воду на Водохреща? Розкажіть про цілющі властивості цієї води.

ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ

186

- I. Виразно прочитайте тексти за ролями. Пригадайте, з якого вони твору? Визначте стилістичну роль прислівників у текстах.

1. Последний день перед Рождеством прошёл. Зимняя, ясная ночь наступила. Глянули звёзды. Месяц величаво поднялся на небо посветит добрым людям и всему миру, чтобы всем было весело колядовать и славить Христа. Морозило сильнее, чем с утра. Но зато так было тихо, что скрип мороза под сапогом слышался за полверсты. Ещё ни одна толпа парубков не показывалась под окнами хат. Месяц один только заглядывал в них украдкою, как бы вызывая принаряживавшихся девушек выбежать скорее на скрипучий снег.

– Так ты, кум, ещё не был у дьяка в новой хате? – говорил козак Чуб, выходя из дверей своей избы, сухощавому, высокому, в коротком тулупе, мужику с обросшею бородою, показывавшею, что уже более двух недель не прикасался к ней обломок косы, которой обыкновенно мужики бреют свою бороду за неимением бритвы.

При сем Чуб поправил свой пояс, перехватывавший плотно его тулуп, нахлобучил крепче свою шапку, стиснул в руке кнут – страх и грозу докучливых собак, но, взглянув вверх, остановился...

– Смотри, смотри, Панас!

– Что? – произнёс кум и поднял свою голову также вверх.

– Как что? Месяца нет!

– Что за пропасть! В самом деле нет месяца (За М. Гоголем).

2. Теперь посмотрим, что делает, оставшись одна, красавица дочка. Оксане не минуло ещё и семнадцати лет, как во всём почти свете, и по ту сторону Диканьки, и по эту сторону Диканьки, только и речей было, что про неё.

При выходе отца своего она долго ещё принаряживалась и жеманилась перед небольшим в оловянных рамках зеркалом и не могла налюбоваться собою. «Что людям вздумалось расславлять, будто я хороша? – говорила она как бы рассеянно, для того только, чтобы о чём-то поболтать с собою. – Лгут люди, я совсем не хороша». Но мелькнувшее в зеркале свежее, живое лицо с блестящими чёрными глазами и невыразимо приятной усмешкой, прожигавшей душу, вдруг доказало противное. «Разве чёрные брови и очи мои, – продолжала красавица, не выпуская зеркала, – так хороши, что уже равных им нет и на свете? Что тут хорошего в этом вздёрнутом кверху носе? И в щеках? И в губах? Будто хороши мои чёрные косы? Ух! Их можно испугаться вечером: они, как длинные змеи, перевилились и обвилились вокруг моей головы. Я вижу теперь, что я совсем не хороша!» И отодвигая несколько подальше от себя зеркало, вскрикнула: «Нет, хороша я! Ах, как хороша!» (За М. Гоголем).

II. Поміркуйте, чим відрізняється опис зовнішності від імені автора і опис від свого імені.

III. Пригадайте правила перекладу тексту. Перекладіть один із текстів, намагаючись зберегти манеру і стиль автора. Поясніть способи передачі чужого мовлення на письмі.

IV. Знайдіть лексико-граматичні розбіжності між авторським текстом і вашим перекладом.

V. Визначте стилістичну роль прислівників.

VI. Записані переклади виразно прочитайте по ролях.

VII. Спробуйте намалювати портрети героїв твору так, щоб вони доповнювали тексти й ваші переклади.

187

I. Розгляньте таблицю. Підготуйте усну розповідь на тему «Дефіс у прислівниках», використовуючи власні приклади.

Дефіс у прислівниках		
Через дефіс пишуться прислівники		
утворені за допомогою префікса <i>по-</i> та суфіксів <i>-ому, -ему, -е, -и</i> : <i>по-друге, по-братерськи, по-сусідському</i>	з префіксами <i>будь-, казна-, хтозна-, небудь-, таки-, то-, -от:</i> <i>будь-де, де-небудь, казна-коли</i>	утворені шляхом повторення однакових або близьких за смислом слів: <i>так-сяк, будь-що-будь, мало-мало, всього-навсього</i>

II. Попрацюйте в парах «учитель – учень».

1. **«Учитель».** Готує запитання до учнів про написання прислівників через дефіс.
2. **«Учень».** Відповідає на запитання вчителя.

Орфограма

Дефіс у прислівниках

*по-перше, по-українськи, хтозна-як,десь-то,
ось-ось, пліч-о-пліч*

188

Запишіть речення, знімаючи ризик.

1. Де/не/де у вікнах світло янтаріє (*В. Сосюра*).
2. Ось/ось засяють, мов сузір'я, земні зірки людських осель (*Л. Дмитерко*).
3. Підсліпуватий день посувався селом по/воленьки, на/впомацьки (*Є. Гуцало*).
4. Останнє світло померклого дня ледве/ледве змагалось з сутіннями (*М. Коцюбинський*).
5. Цілий тиждень, день/у/день, ніч/у/ніч не переставав лити дощ (*З газети*).

189

Утворіть від поданих прикметників, числівників і займенників прислівники префіксально-суфіксальним способом. Виконайте словотвірний аналіз 4-5 утворених прислівників.

Польський, турецький, п'ятий, бойовий, мій, твій, осінній, добрий, наш, перший, другий, третій.

190

I. Поясніть правопис поданих прислівників, складіть з ними речення.

Давно-давно, тишком-нишком, мало-помалу, любо-дорого, рано-вранці, гидко-бридко, недовго-нешвидко, недалеко-неблизько.

II. Поміркуйте, у творах якого жанру найчастіше використовуються ці прислівники.

Пиши так!

від ранку до вечора, день у день,
один в один, раз у раз, рік у рік,
час від часу

191

Прочитайте прислівники вголос. Поясніть їх написання. Згрупуйте прислівники: спочатку прочитайте прислівники, які пишуться через дефіс, а потім ті, що пишуться окремо. Закрийте підручник і запишіть їх з пам'яті. Перевірте правильність написання за підручником.

Коли-не-коли, з давніх-давен, хтозна-коли, негадано-неждано, по-весняному, з дня на день, один до одного, куди-небудь, далеко-далеко, хоч-не-хоч, високо-високо, по-новому, тяжко-важко, так-то, будь-що-будь, по-людськи, десь-то.

192

I. Від слів *коли*, *куди*, *де*, *як*, *десь* утворіть прислівники за допомогою префіксів *будь-*, *казна-*, *хтозна-* і суфіксів *-небудь*, *-таки*, *-то*, *-от*.

II. Гра «Хто швидше?». Замініть подані слова й словосполучення прислівниками. Переможе той, хто першим виконає завдання.

Колись, у якомусь місці, кудись, плече до плеча, дуже повільно, у деяких випадках, найближчим часом, якимось чином, у якійсь місцевості.

193*

Пригадайте, що спільного у правописі неозначених займенників і неозначених прислівників. Відповідь проілюструйте прикладами.

194

Попрацюйте в парах. Знайдіть зайве слово. Поясніть свій вибір.

I варіант

1. Від ранку до вечора, по-товариськи, по-сусідськи.
2. Хтозна-де, будь-коли, день у день.
3. По-моєму, по-вашому, віч-на-віч.

II варіант

1. Час від часу, по-польськи, по-господарськи.
2. Сильно-сильно, тихо-тихо, по-латині.
3. По-п'яте, по-четверте, вдруге.

195

I. Запишіть текст, уставляючи пропущені літери й знімаючи риси.

Пліч/о/пліч з усмішкою йде дружнє ставл..ння до людей. Адже хто люб..ть людей, того й люди люблять. Людина, характерною рисою якої є дружнє ставл..ння до інших, не/чекатиме усмішки чи пр..вітання, а першою пр..вітається.

Дружнє ставл.ння полегшує спілкування між людьми лише тоді, коли воно щире. Якщо коли/небудь хтось лише зробить вигляд, що по/дружньому ставиться до іншого, то таке «дружнє ставлення» якнайсуворіше засудять (За *І. Томаном*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть до тексту заголовки.
2. Визначте ступінь порівняння прислівника *якнайсуворіше*.
3. Виконайте морфологічний розбір 3-4 прислівників.
4. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.
5. Продовжте текст міркуваннями про те, що означає бути привітною людиною.

196 Цікаве мовознавство

1. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Випишіть з тексту прислівники й поясніть їх правопис.

Два прислівники

Жили-були два прислівники, міцно-міцно з'єднані між собою. Вони були так міцно з'єднані, що в Граматиці вважалися одним словом. Жили собі тихо-скромно, так, що любо-мило було на них подивитися. Думали вони так: «Слів у світі повно, раптом щось не так, і піде все шкереберть. Тому краще їм жити з рисочкою, що дефісом зветься».

Живуть прислівники... І раптом неждано-негадано – одне слово. Усього-на-всього одне маленьке слово, а все ж своє значення в житті має, бо його не викинеш, як не викинеш слова з пісні, навіть тоді, коли пісня давним-давно набридла.

Тепер можна жити душа в душу, з року в рік, з дня на день, щоб усе було честь по честі, хоча жити час від часу не легше, але йти треба нога в ногу з іншими. А де ж дефіс, ота маленька рисочка, що колись з'єднувала прислівники?

Раніше в них було все добре-добре, трималися вони міцно-міцно, тому що хоч і де-не-де, а було їм за що триматись. А тепер хоч і душа в душу живуть, та це вже не прислівники.

Ось як буває! Ми думаємо, що нас з'єднує слово, яке з пісні не викинеш, хоч вона вже давним-давно набридла. А в дійсності – маленька рисочка, яка одна на двох і жити без якої й не любо, й не мило вже (За *Ф. Кривіним*).

- II. Поміркуйте, яку роль у тексті відіграють прислівники. Що зміниться в оповіданні, якщо з нього вилучити прислівники?

III. Попрацюйте в групах.

1. «**Казкарі**». Складіть лінгвістичну мініатюру про розряди прислівників.
2. «**Учителі**». Згрупуйте використані в тексті прислівники за орфограмами.
3. «**Художники**». Намалуйте словесні портрети прислівників.

§ 22. НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ РАЗОМ І ОКРЕМО

Запам'ятайте!

В українській мові прислівники можуть писатися разом і окремо.

Разом пишуться:

1) прислівники, утворені сполученням прийменника або часток з прислівником: *відтепер, негаразд, потроху*;

2) прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником: *влітку, назустріч, убік*;

3) прислівники з префіксами прийменникового походження, якщо в слові є суфікси *-о, -е (-є), -и, -ки, -у (-ю), -а(-я); -і: навколо, вперше, надвоє, завтовшки, зверху, зліва, нарівні*;

4) прислівники, утворені сполученням *аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-* із будь-якою частиною мови: *абикуди, деінде, щодуху*;

5) прислівники, утворені з кількох основ: *ліворуч, мимоволі*.

Окремо пишуться:

1) прислівникові сполуки, що складаються з прийменника та іменника: *без відома, до речі, на жаль, на поруки, як годиться, як слід*;

2) прислівникові сполуки, що складаються з двох іменників та одного або двох прийменників: *з ранку до вечора, день у день, раз у раз, рік у рік, час від часу*;

3) прислівникові сполуки, утворені прийменником *по* та збірним числівником: *по двох, по четверо*.

197 Розкажіть про правопис прислівників разом і окремо, добираючи власні приклади.

198 І. Прочитайте текст. Випишіть прислівники і поясніть їх правопис.

Тепла рука Тетяни Володимирівни, *хірурга-офтальмолога**, лягла на мою руку. Вона сказала: «Отже, готуйтеся. У середу!».

...Минуло, напевне, тижнів зо два після операції. Вона йде до стенда з літерами, що висить ліворуч, і бере дерев'яну указку...

Ось коли я вперше можу роздивитися свою видиму невидимку. *Світло-сірі* очі з квадратними скельцями окулярів, високе чоло з трохи опуклими скронями, чітко *вимальовані* уста, з-під *накрохмаленого* чепчика вибивають пасемця русавого хвилястого *волосся*. Є *обличчя*, в яких насамперед світиться розум, є *обличчя*, що випромінюють лагідність і доброту, є *обличчя*

навіпки суворі й замкнені, є обличчя красиві, є обличчя мертві, як маска, є обличчя холодні, є напрочуд натхненні... У живому портреті цієї лікарки було все краще: розум, доброта, врода, *натхнення*, воля, ніжність... (За О. Гурєєвим).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть до тексту заголовок.
2. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.
3. Поясніть правопис виділених слів.
4. Знайдіть у тексті дієприкметники й виконайте морфологічний розбір 1-2.
5. Визначте розряд за значенням використаних у тексті прислівників.
6. Поясніть розділові знаки в підкресленому реченні.

III. Розкажіть про вашого дільничного лікаря, використовуючи прислівники.

199

Поміркуйте, чи можна вважати слова *щоденно*, *щодня*, *щодень*, *щоднини* синонімами. Доведіть свою думку. Складіть із цими словами речення.

200

I. Запишіть, знімаючи ризик, спочатку прислівники, що пишуться разом, а потім прислівники, що пишуться окремо.

Що/місяця, чи/мало, мимо/хідь. на/поруки, в/обмін, від/ранку/до/вечора, без/краю, мимо/хить. на/тше/серце. с/підлоба, у/продовж, перед/усім, до/пари, з/рідка, за/молоду, на/голову, на/показ, у/слід, по/декуди, поза/вчора.

II. З'ясуйте лексичне значення підкреслених прислівників. Складіть із ними речення.

III. Виконайте морфологічний розбір 2-3 прислівників.

Говори так!

без жа́лю, без смаку́, на го́лову, на відча́й,
у се́редині, сповна́, на́трое, босо́ніж

201

I. Запишіть речення, знімаючи ризик і уставляючи на місці пропусків імена відомих людей.

1. Ми *ані/трохи* не/помилимося, якщо скажемо, що всьому світові відоме ім'я зірки українського футболу 2. *На/вряд* серед вас знайдеться той, хто не/знає імен братів/боксерів 3. *Що/денно* тренується відома олімпійська чемпіонка з комплексного плавання 4. *Що/року* в Україні проходить спортивний фестиваль «Золота лілія», заснований абсолютною чемпіонкою світу

4. Складіть план тексту.
5. Перекажіть текст, звертаючи особливу увагу на елементи зовнішності персонажа.
- III. Пригадайте прислів'я про ставлення до грошей.
- IV*. Розкажіть, чи відомо вам щось про діяльність Петра Яцика. Що таке «діаспора»?
- V. Чи брали ви участь у конкурсі української мови імені Петра Яцика? Якщо так, то розкажіть про цей конкурс.

ПРИГАДАЙ, НЕ ЗАБУВАЙ

- I. Розкажіть про прислівник, використовуючи подані в таблиці ключові слова й словосполучення.

Ми знаємо:

- що таке прислівник (як частина мови);
- яку роль виконують прислівники в мовленні;
- на які групи за значенням поділяються прислівники;
- про ступені порівняння прислівників;
- про способи творення прислівників;
- про особливості написання прислівників.

Ми вміємо:

- розпізнавати прислівники в реченні й тексті, визначати їх морфологічні ознаки й синтаксичну роль;
- правильно використовувати в мовленні прислівники як засоби зв'язку, для вираження мовлення, вираження оцінки;
- утворювати прислівники за допомогою відомих способів словотвору;
- правильно утворювати ступені порівняння прислівників;
- правильно наголошувати і вживати прислівники вищого і найвищого ступенів;
- добирати до прислівників синоніми, антоніми і вживати їх у мовленні;
- знаходити вивчені орфограми, правильно писати слова з вивченими орфограмами.

II. Перевірте свої знання за допомогою тесту.

1. У якому рядку всі слова – прислівники?
- а) Настіх, по-слобожанськи, якісно, ясніючи, будь-як;
- б) невгамовно, трохи, здалеку, вгору, далекий;
- в) ніколи, ніде, щоденно, ясно, по-нашому.

2. Чи мають прислівники ступені порівняння?
а) Так; б) ні.
3. На які питання відповідають прислівники?
а) Скільки? як? де?;
б) навіщо? що? якою мірою?;
в) де? чому? яке?
4. Прислівники **швидше, краще, тепліше** мають таку спільну ознаку:
а) найвищий ступінь порівняння; б) вищий ступінь порівняння.
5. У найвищому ступені порівняння не можуть уживатися префікси **як-, що-**.
а) Так; б) ні.
6. Визначте синтаксичну роль прислівника в реченні **На вулиці спекотно**:
а) підмет; б) присудок; в) обставина.
7. У словах якого рядка допущено помилку в написанні прислівника?
а) Здалеку, ледве-ледве, праворуч, тричі, колись;
б) гуманно, злякано, безвісти, ліворуч, де-не-де;
в) поночі, віч-на-віч, по-перше, по-сучасному, час від часу.
8. Проста форма вищого ступеня порівняння прислівників утворюється:
а) за допомогою суфіксів **-ш-, -іш-** та кінцевого прислівникового суфікса **-е**;
б) шляхом додавання до прислівників вищого ступеня слів **значно, багато, куди, ще, трохи**.
9. Визначте спосіб творення прислівників **набагато, надовго, замало**.
а) Суфіксальний; б) префіксальний.
10. Визначте синтаксичну роль прислівника в реченні **З дня на день чекаємо на зустріч з родичами**.
а) Підмет; б) присудок; в) обставина.
11. У якому рядку наявне третє зайве слово?
а) Таємно, розумно, безладно;
б) старанно, щорічно, нездоланно;
в) широко, низько, важко.
12. Знайдіть відповідники.
а) По-перше, причому; 1) Розмовний стиль;
б) нічогісінько, помалесеньку; 2) публіцистичний стиль;
в) незрівнянно, священно. 3) науковий стиль.

III. Опишіть улюблений краєвид, використовуючи прислівники.

Які слова належать до службових частин мови? Чому вони так називаються?

207

Прочитайте текст. За якими ознаками можна визначити його стильову належність? Які частини мови є в цьому тексті? Випишіть по кілька прикладів різних частин мови. До яких частин мови належать виділені слова?

У відгуках багатьох чужоземних подорожніх, які в різні часи бували в Україні, читаємо *про* те, що їх дуже вразив рівень освіченості українців. Вони пишуть *про* школи *й* монастирі, *де* навчаються діти, *про* жінок *і* дівчаток, які вміють читати *й* писати. *Аж* двічі – *у* тисяча шістсот п'ятдесят четвертому *й* *у* тисяча шістсот п'ятдесят сьомому роках – побував в Україні знаменитий арабський мандрівник Павло Алеппський. Він також був надзвичайно вражений рівнем освіченості українців (*З календаря*).

Запам'ятайте!

Службові частини мови – прийменник, сполучник, частка – не називають предметів, ознак, дій, кількості, не бувають членами речення. Тому вони не мають ознак, притаманних самостійним частинам мови, – роду, числа, відмінка, часу тощо.

ПРИЙМЕННИК

§ 23. ПРИЙМЕННИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

Або задай запитання прийменнику,
при кому він. Звичайно, при іменнику.
(Хоч він готовий в першу-ліпшу мить
займеннику й числівнику служити).

Д. Білоус

208

І. Прочитайте подані слова. З якого вірша Тараса Шевченка їх узято? За допомогою яких слів можна відновити вірш, показати залежність одних слів від інших? Як називаються ці слова?

Тече, вода, явора, яром, долину, пишається, водою, червона, калина, пишається, калинонька, явір, молодіє, а, кругом, їх, верболози, й, лози, зеленіють.

II. Прочитайте епіграф до параграфа. Про яку особливість прийменника як службової частини мови говорить Д. Білоус?

III. На матеріалі вправи сформулюйте визначення прийменника як частини мови. Зіставте своє визначення з поданим нижче.

Запам'ятайте!

Прийменник – це службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні й реченні: *у школі, перед школою, для школи, до школи, зі школи.*

Прийменники бувають похідні й непохідні; прості, складні й складені.

Прийменники не є членами речення.

209

I. Розподіліть словосполучення на два стовпчики: в один стовпчик запишіть ті, в яких головне слово зв'язане із залежним за допомогою закінчення, а в другий – ті, у яких головне слово зв'язане із залежним за допомогою закінчення й прийменника.

Комп'ютерним столом, на робочому столі, у своєму столі, красивого столу, дерев'яний стіл, бабусин стіл, стіл для бабусі, навколо круглого столу, біля мого столу, над великим столом, під низьким столом, для кухонного столу, через письмовий стіл, із-за накритого столу, через святковий стіл, перед столом.

II*. Спробуйте визначити, які функції виконують прийменники в мовленні.

210

Складіть словосполучення з головним словом – дієсловом, дібравши до нього потрібні за смыслом іменники; для зв'язку слів використовуйте прийменники (*на, у, з*).

211

Цікаве мовознавство. I. Прочитайте текст.

Прийменники – це слова, що вживаються при повнозначних частинах мови. У реченні прийменники завжди стоять перед іменником (займенником, числівником). Вони є виразником смислових та синтаксичних відношень між словами. Загальна кількість прийменників в українській мові, за дослідженнями мовознавців, – понад 220. Серед них є такі, що здатні сполучатися з різними відмінками (*на чому?* – на столі; *на що?* – на стіл), виражати різні значення. Деякі прийменники вживаються як синоніми (*упродовж* (*впродовж*), *протягом*), як антоніми (*у(в)*, *з(зі)*). Усе це дозволяє робити висновки про гнучкість приймен-

ника, розмаїту системі прийменникових конструкцій. Правильне вживання прийменників забезпечує правильність побудови тексту, полегшує його сприймання (За Л. Бондарчук).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте основну думку і стиль тексту.
2. Поділіть текст на абзаци й складіть до нього план.
3. У тексті зазначено, що в українській мові налічують понад 220 прийменників. А скільки прийменників уживаєте ви у своєму мовленні? Запишіть ці прийменники й полічіть їх.
4. Назвіть функції прийменника в мовленні. Відповідь ілюструйте прикладами.

§ 24. ПРИЙМЕННИК ЯК ЗАСІБ ЗВ'ЯЗКУ В СЛОВСПОЛУЧЕННІ

212

- I. Чи можна сказати, що *іти до театру* – словосполучення і з його допомогою ми передаємо певний смисл?
- II. Не змінюючи першого слова, побудуйте словосполучення, що передають значення руху в різних напрямках. Використовуйте для цього різні прийменники.

Запам'ятайте!

Прийменники разом з відмінковими формами іменників, числівників, займенників виражають різні смислові відношення:

- **просторові:** *Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село* (І. Нечуй-Левицький);
- **часові:** *Ми там вели розмову щиро, як по війні, у роки миру, ростем, міцнієм...* (О. Гончар);
- **причинові:** *Був Микола від щастя п'яний, від хмільного людського добра* (В. Симоненко);
- **мети:** *Для радості, для щастя – ось для чого приходить людина в життя* (О. Гончар);
- **умови:** *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний!* (Леся Українка) тощо.

213

- I. Згрупуйте словосполучення за значенням прийменника: 1) з просторовим значенням, 2) з часовим значенням, 3) з причиновим значенням. Прийменники підкресліть.

Зразок. На тому тижні (коли?) (час).

Через тиждень відповіли, відпустка через хворобу, відпочи-

годні умови, через непередбачені обставини, через тую дівчиноньку, через довгі роки, чутно через стіну.

- II. Визначте, з яким відмінком іменника вживається прийменник *через*, поясніть його написання.
- III. Запишіть синоніми до прийменника *через*. Утворіть словосполучення з кожним членом синонімічного ряду.

Візьміть до уваги!

Прийменники завжди вживаються з **непрямими відмінковими формами** й мають визначене коло зв'язку з відповідними іменниками.

Прийменники виражають певні смислові відношення тільки з відповідною формою іменника. Вони можуть уживатися з формою одного непрямого відмінка (наприклад, прийменники *від, до, з-за, біля, без* уживаються тільки з родовим відмінком іменника) або сполучатися з двома й більше відмінками (наприклад, прийменники *перед, під, над* уживаються із знахідним та орудним відмінками).

- 214** I. Складіть словосполучення, уживаючи в них подані іменники з прийменниками *на, у (в), до*.

Редакція, бібліотека, видавництво, газета, радіо, телебачення, ефір, твір.

- II. Визначте відмінок іменників у складених словосполученнях. Позначте орфограми у відмінкових закінченнях.
- III. У чому полягають особливості вживання прийменників *у, в*?

- 215** I. Визначте, з яким відмінком уживаються подані прийменники.

На світанку, перед світанком, після світанку, по світанку, протягом світанку; з радості, від радості, завдяки радості.

- II. Які смислові відношення виражають прийменниково-відмінкові форми?
- III. Складіть 3-4 словосполучення з прийменниково-відмінковими формами.

- 216** **Цікаве мовознавство.** Прочитайте текст. Визначте його стиль. Сформулюйте кілька запитань за змістом тексту.

Простежимо функціонування прийменника *по* в російській мові:

по закону

по вимогам

по собственному желанию
по моему усмотрению
по вкусу

по экономике
по поручению
по недомыслию.

В українській мові ми бачимо справжнє прийменникове розмаїття:

По делам – у справах;
По желанию – за бажанням;
По собственной воле – з власної волі;
По моему мнению – на мій погляд;
По экономике – з економіки;
По требованию – на вимогу;
По закону – згідно із законом (Л. Бондарчук).

- 217** I. Перекладіть словосполучення українською мовою. Визначте відмінності у вживанні прийменників в обох мовах.

Экзамен по истории, чемпионат по футболу, специалист по программированию, отдел по защите прав потребителя, мастерская по ремонту обуви, олимпиада по географии, конференция по вопросам экологии, идти по улице, подарить по книжке.

II. З 2-3 словосполученнями складіть речення.

- 218** I. Доберіть залежні слова й допишіть словосполучення. Від чого залежить вибір прийменника?

Зроблений із ... , зроблений зі ... ; літали над ... , літали наді ... ;
лежить під ... , лежить піді ... ; ішов з ... , ішов зі

II. З 2-3 словосполученнями складіть речення.

НАПИСАННЯ ТВОРУ-ОПISУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ

- 219** Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Яку роль відіграють у тексті прийменники?

Дивна річ, коли бачиш його вперше – не встигаєш помітити нічого, окрім зовнішності. Проте після першої зустрічі навіть його зовнішність не опишеш, бо весь час здається, що втратив щось дуже важливе в ній. Коли ж зустрічався з ним вдруге, втретє, вп'яте – настільки звикав до нього, що саму зовнішність починав не помічати. При слові «чоло» уявив саме його, Стодолине, висунуте вперед чоло, що звисає над очима, як скеля над криницею. Сивіти він почав із брів, потім сивина перекинулася на густе

Та, напевне, найголовніше в його зовнішності – очіська. Один фотограф сказав якось про нього: «Стодолю можна знімати без підсвічування навіть у темряві, очі все одно світять обличчя» (За В. Яворівським).

- I. Пригадайте особливості написання твору-опису зовнішності людини: яка побудова опису, яку роль відіграють деталі зовнішності, який зв'язок між зовнішністю й діяльністю людини, чи можна під час опису висловити своє ставлення до зображуваного.
- II. Напишіть твір-опис зовнішності одного з відомих людей, зображених на фото. Визначте стиль тексту. Назвіть засоби міжфразового зв'язку.

Ніна Матвієнко

Андрій Шевченко

Богдан Ступка

§ 25. НЕПОХІДНІ Й ПОХІДНІ ПРИЙМЕННИКИ

Пригадайте, що таке похідні й непохідні слова.

220

- I. Прочитайте текст. Випишіть з нього прийменники і спробуйте їх згрупувати. За якою ознакою ви це зробите? Запишіть їх групами.
- II. Поясніть, чим відрізняються групи прийменників одна від одної.

Природа й людина – то нерозривне ціле. Природа оберігає й остерігає людину від злих помислів, вчинків, робить її благородною і щедрою, здоровою й навіть мудрою.

Обдивіться пильно навколо себе, і багато гарного ви побачи-

прийдете з добротою, то й вони вам віддячать добром. Принесіть їм білі лілеї, і розумні птахи не забудуть вас ніколи. Коли відлітатимуть у теплі краї, обов'язково зроблять коло понад тим місцем, де ви їх обдарували лілеями (За Л. Павленком).

Запам'ятайте!

За походженням прийменники бувають **непохідними** (первинними): *в, від, без, над, під, через* і **похідними** (вторинними): *з-під, понад, навколо*.

Похідні прийменники утворюються:

- 1) шляхом складання непохідних прийменників: *з-над, попід*;
- 2) шляхом переходу слів з інших самостійних частин мови: *завдяки, назустріч, навколо, край, за допомогою* тощо.

221 I. Розподіліть прийменники на два стовпчики: у перший выпишіть непохідні, у другий – похідні.

В, за, з-за, на, над, перед, під, по, про, через, поміж, крізь, понад, попри, проміж, з огляду на, між, до, зважаючи на.

- II. Підкресліть ті прийменники, написання яких може викликати у вас труднощі.
- III. Назвіть прийменники, які, на вашу думку, доречно вживати в офіційно-діловому або публіцистичному стилях мовлення, зважаючи на їх забарвлення.

1. Орли клекотіли, велично плаваючи понад глибокими міжгір'ями (О. Гончар). 2. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки наближаються далекі тихі води і прихилені до них зорі (М. Стельмах). 3. Усе озеро метрів на десять від берега було густо вкрите зеленим лататтям, серед якого виднілися його білі й жовті квіти (Ю. Збанацький). 4. І ще довго потім було чути музику між вербами та поміж хатами (І. Нечуй-Левицький). 5. У кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері (І. Нечуй-Левицький).

Випишіть словосполучення дієслово+іменник з прийменником. Укажіть, яким є кожен прийменник за походженням.

Випишіть перше речення, виконайте його синтаксичний розбір.

223

Попрацюйте в парах. Утворіть з поданими словами речення так, щоб у першому кожне з поданих слів було прислівником, а в другому – прийменником. Виконайте взаємоперевірку.

I варіант. Навпроти, просто, довкола.

II варіант. Близько, вздовж, навкруги.

§ 26. НАПИСАННЯ ПОХІДНИХ ПРИЙМЕННИКІВ РАЗОМ, ОКРЕМО І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

224

Проаналізуйте матеріал таблиці. Дайте відповідь на запитання: які прийменники – похідні чи непохідні – пишуться через дефіс? Яке значення має прийменник *із-за*?

Разом	Окремо	Через дефіс
внаслідок	за винятком	із-за
впродовж	згідно з	з-за
довкола	незалежно від	з-поза
навколо	під час	з-над
поруч	з метою	з-поміж
наперед		з-попід
попід		з-під

Запам'ятайте!

Разом пишуться похідні прийменники, утворені переходом із прислівників (*навколо, поруч*) та прийменниково-іменникових сполучень (*унаслідок, упродовж*), а також поєднанням непохідних прийменників (*понад, поза, задля*), крім тих, першою частиною яких є *з-* (*із-*) (*з-за, із-над, з-поміж*).

Окремо пишуться похідні прийменники, утворені від прислівників та іменників з непохідними прийменниками (згідно з, на відміну від).

Через дефіс пишуться похідні прийменники, утворені приєднанням до прийменників *з-, із-* інших прийменників (*з-поміж, з-за*).

Орфограма

Написання прийменників разом,
через дефіс і окремо
внаслідок, навколо, з-під, з-поза, згідно з,
за винятком

225* Попрацюйте в парах: «учитель – учень».

1. **«Учитель»**. Готує запитання про правопис прийменників разом, окремо і через дефіс.

2. **«Учень»**. Відповідає на запитання вчителя.

226 Поясніть написання поданих прийменників. Складіть з 3-4 прийменниками словосполучення.

Заради, з-поміж, у міру, з-поперед, із-за, поміж, незважаючи на, згідно з, з-поперед, щодо, слідом за, на честь, починаючи з, за час.

227 Спишіть речення, поясніть написання прийменників.

1. На світі можна жити без еталонів, по-різному дивитися на світ: широкими очима, з-під долоні, крізь пальці, у квартиру*, з-за воріт (Л. Костенко). 2. Мов з-під замерзлого замулу запульсувало джерело (Н. Гнатюк). 3. Вздовж дороги високі стовпи беруть перестояне літо (Г. Чубач). 4. Сонце стало підніматися з-за обрію (Н. Рибак).

228 I. Запишіть прийменники, розкриваючи дужки.

(По)серед, (по)за, (у)зв'язку з, (на)прикінці, (про)між, (по)між, (у)продовж, (з)огляду на, (по)близу, (оба)біч, (за)посередництвом, (на)відміну від, (з)метою.

II. Складіть речення, використовуючи 2-3 прийменники.

229 Творче завдання. Підготуйте усне повідомлення на тему «Прийменник як службова частина мови» за таким планом:

- 1) чому має таку назву;
- 2) з якими частинами мови вживається;
- 3) яку роль відіграє у словосполученні;
- 4) чи є синоніми до прийменника.

РОЗПИСКА. ДОРУЧЕННЯ

Пригадайте, в яких ситуаціях використовується офіційно-діловий стиль мовлення. Які ознаки цього стилю?

230 Виконайте тест: знайдіть відповідники.

Стилі мовлення		Сфера використання	
1.	Науковий стиль	А.	Газети, журнали
2.	Художній стиль	Б.	Офіційне спілкування в установі
3.	Офіційно-діловий	В.	Художня література
4.	Публіцистичний	Г.	Наукова робота
5.	Розмовний	Г.	Побут

231 Допишіть речення, підбираючи слова з довідки.

1. Документ, що містить повідомлення, адресоване зацікавленим особам, і містить назву події, інформацію про неї, її дату, місце та час, відомості про автора, називається

2. ... визначають певний порядок дій, поведінку осіб у громадських місцях, навчальних закладах тощо.

Довідка. Заява, правила, протокол, оголошення.

232 Установіть відповідність.

Доручення

Цей документ засвідчує певну дію, яка мала місце, – передача й отримання документів, різних матеріальних цінностей, грошей

Розписка

Цим документом організація або особа надає іншій особі право на певну діяльність або отримання матеріальних цінностей від її імені

Запам'ятайте!

Розписка має містити:

1. Назву виду документа.

2. Текст:

- прізвище, ім'я, по батькові особи, яка дає розписку і підтверджує отримання цінностей;
- прізвище, ім'я, по батькові та посада особи, яка передала цінності;
- інформація про те, у чому конкретно дано розписку;
- вартість цінностей (цифрами й прописом);
- відомості про документ, що засвідчує особу, яка отримує цінності (паспорт, посвідчення).

3. Дату, підпис особи, яка отримала цінності.

4. Завірення підпису.

233

За поданим зразком напишіть розписку.

Розписка

Я, Степаненко Михайло Петрович, староста 7–А класу, отримав у бібліотекаря школи Сидорук Марії Іванівни 2 (дві) підставки для книжок для проведення виставки творів молодих поетів. Зобов'язуюся повернути отримане 20.03 2007 р.

Дата

Підпис

Запам'ятайте!

Доручення має містити:

1. Назву виду документа.

2. Текст:

- прізвище, ім'я, по батькові особи, яка видає доручення;
- прізвище, ім'я, по батькові та посада особи, якій видається доручення;
- напрям діяльності особи (що саме доручається);
- термін дії доручення;
- відомості про документ, що засвідчує особу, якій видається доручення (паспорт, посвідчення).

3. Дату, підпис особи, якій видається доручення.

4. Завірення підпису.

Доручення

Я, Калиниченко Олена Сергіївна, доручаю Ковалю Віктору Назаровичу отримати належну мені грошову премію за перемогу в танцювальному конкурсі. Паспорт В. Н. Коваленка № _____, серія _____, виданий _____.

Дата

Підпис

235

У групах розіграйте сценки «Ділові зустрічі» з написанням розписки й доручення.

1. Перша група пише розписку.
2. Друга група пише доручення.

ПРИГАДАЙ, НЕ ЗАБУВАЙ

- I. Розкажіть про прийменник як частину мови, використовуючи подані в таблиці ключові слова й словосполучення.

Ми знаємо:

- що таке прийменник як частина мови;
- які бувають прийменники за походженням;
- правила написання прийменників.

Ми вміємо:

- розпізнавати прийменники в реченні й тексті, визначати їх морфологічні ознаки;
- розрізняти непохідні й похідні прийменники;
- визначати відмінок іменника, з яким ужито прийменник;
- робити розбір прийменника як частини мови;
- правильно вживати в мовленні прийменники;
- знаходити вивчені орфограми та пояснювати їх за допомогою правил, правильно писати слова з вивченими орфограмами.

II. Перевірте свої знання за допомогою тесту.

1. *Незмінна службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника й займенника від інших слів у словосполученні й реченні, називається:*
 - а) сполучником;
 - б) прислівником;
 - в) прийменником.

2. *Прийменники за походженням поділяються на:*
- а) похідні й непохідні;
 - б) істоти і неістоти;
 - в) усі прийменники похідні.
3. *Прийменники **задля, поміж, понад, з-під, з-за** утворені:*
- а) шляхом складання непохідних прийменників;
 - б) поєднанням прислівників чи іменників з прийменниками;
 - в) шляхом переходу з інших частин мови.
4. *Прийменники **край, кінець, коло, близько, біля, довкола** утворені:*
- а) шляхом складання непохідних прийменників;
 - б) поєднанням прислівників чи іменників з прийменниками;
 - в) шляхом переходу з інших частин мови.
5. *Прийменники **з і за** можуть уживатися з такими відмінками:*
- а) родовим, знахідним, орудним;
 - б) родовим і знахідним;
 - в) родовим і місцевим.
6. *Найчастіше прийменник з уживається:*
- а) перед словом, що починається голосним звуком; перед словом, яке починається приголосним звуком, якщо попереднє слово закінчується голосним;
 - б) перед словом, що починається голосним звуком; між словами, одне з яких закінчується на приголосний звук, а друге починається приголосним звуком;
 - в) перед словом, яке починається приголосним звуком, якщо попереднє слово закінчується голосним.
7. *Послідовність розбору прийменника як частини мови така:*
- а) слово; частина мови; похідний чи непохідний; відмінок слова, з яким ужитий прийменник; вимова та написання;
 - б) слово; вимова та написання; частина мови; відмінок слова, з яким ужитий прийменник; похідний чи непохідний;
 - в) слово; відмінок слова, з яким ужитий прийменник; похідний чи непохідний; частина мови; вимова та написання.
8. *У якому рядку подано правильний переклад словосполучення **сиджу у окна?***
- а) Сиджу біля вікна;
 - б) сиджу у вікна;
 - в) сиджу около вікна.
9. *Як пишуться всі прийменники зі словами, перед якими вони стоять?*
- а) Разом;
 - б) окремо;
 - в) через дефіс

10. У якому рядку всі прийменники – похідні?
- а) Унаслідок, край, кругом, навколо, згідно з;
 - б) усупереч, залежно від, крім, для, довкола;
 - в) в, до, на, із-за, по.
11. У якому рядку наявне зайве слово?
- а) Без, під, через, для, на;
 - б) з-за, поза, з-під, з-поміж, з-попід;
 - в) унаслідок, замість, вздовж, наприкінці, щодо.
12. Прийменник **над** уживається з:
- а) орудним відмінком;
 - б) місцевим відмінком;
 - в) родовим відмінком.

III. Складіть лінгвістичну мініатюру про прийменник.

§ 27. СПОЛУЧНИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ. СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ Й ПІДРЯДНОСТІ, ЇХ ВИДИ

Сполучник каже: скромну роль я маю,
але слова я в мові сполучаю.

Д. Білоус

236

Прочитайте епіграф до теми й визначте функцію сполучника як службової частини. Наведіть приклади.

237 Цікаве мовознавство.

I. Прочитайте текст. Складіть до нього план. Перекажіть текст, добираючи власні приклади.

Сполучник – це службова частина мови, що використовується для з'єднання однорідних членів речення і частин складного речення, наприклад: *І гори, й долини, і поля, і сади, і ставок, і хати були залиті прозірчастим білим світом (І. Нечуй-Левицький); Без верби і калини нема України (Нар. творчість). Люблю похмурі дні, коли крізь хмари ледь пробивається проміння золоте... (М. Рильський); Не обов'язково бути великим знавцем, щоб відчувати глибину маминої пісні (В. Скуратівський).*

За будовою сполучники поділяються на **прості**, **складні** і **складені**. Прості сполучники складаються з одного слова (*і, але, як, або* та ін.), складні сполучники утворені злиттям двох або більше слів (*щоб, якби, проте*), а складені сполучники складаються з двох або більше слів (*тому що, для того щоб, з тим щоб* та ін.).

Залежно від типу синтаксичних зв'язків, які оформлюють сполучники, вони поділяються на сполучники **сурядності** і **підрядності**.

Сполучники **сурядності** з'єднують однорідні члени речення або частини складносурядного речення. За значенням вони поділяються на **єднальні** (*і, й, та (і), також*), **протиставні** (*а, але, та (але), проте, зате, однак*) й **розділові** (*або, то, чи, хоч*).

Сполучники **підрядності** приєднують залежну частину до головної у складнопідрядному реченні. За значенням вони поділяються на **причинові** (*бо, тому що*), **мети** (*щоб, для того щоб*), **умовні** (*як, якщо*), **порівняльні** (*як, наче*), **допустові** (*хоч, дарма що*).

II. Попрацюйте в парах: «учень – учитель».

1. «Учитель». Готує запитання до учнів за змістом тексту.

2. «Учень». Відповіде на запитання вчителя.

І. Прочитайте текст. Випишіть сполучники сурядності, а потім сполучники підрядності. Визначте їх групи за значенням. Доведіть свою думку.

Гумор такою ж мірою відображає духовний світ народу, як і його пісні, казки, легенди. Український народний гумор і образний, і добре *приперчений*, і оптимістичний, і *необразливий*, викликає посмішку, а не брутальне «ги-ги».

Якщо я довго затримувалась у ванній, моя бабуся приказувала: «Не мийся так довго, бо станеш біла-біла, ворона подумає, що сир, і вкраде». Коли я сумувала, радила: «Бий лихом об землю, як швець мокрою халавою об лаву». А ще зичила: «Дай тобі Бог здоров'я в ручки, у ніжки й у животик трішки» (За І. Ганюковою).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть заголовки до тексту.
2. Визначте тип і стиль мовлення.
3. До якої частини мови належать виділені слова. Що вони означають?
4. Поясніть значення слова *брутальний*. Доберіть до нього синоніми й антоніми.
5. Поясніть розділові знаки в останньому реченні.

І. Запишіть речення. Підкресліть сполучники. Визначте, у яких реченнях сполучники з'єднують однорідні члени речення, а в яких – частини складного речення. З'ясуйте, до якого виду належать ці сполучники (за будовою й уживанням).

1. Хоч смішно, аби затишно. 2. Три дні не їж, а весело дивися. 3. *Краще* сміятися, ніж плакати. 4. Веселому й на соломі добре спиться (*Нар. мудрість*). 5. Усе *частіше* то там, то тут чувся веселий сміх (*Ю. Збанацький*). 6. Веселий день давно вже одгорів, і даль доносить пісню журавлину... (*В. Сосюра*). 7. Дівчина за-сміялася і блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби дво-ма низками перлів* (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Виконайте такі завдання.

1. Випишіть з речень синоніми й антоніми.
2. Підкресліть у реченнях спільнокореневі слова, виконайте їх розбір за будовою.
3. Визначте ступінь порівняння виділених прислівників.
4. Яку роль у реченні виконують сполучники?

І. Прочитайте текст. Уставте на місці пропусків сполучники. Визначте, до якого виду за будовою вони належать.

Легко спілкуватися з веселою людиною, ... вона вміє створити настрій ... *розрадити* тебе, ... на серці журба. Веселих люблять,

... вони володіють словом ... вміють *розвеселити* інших, мають почуття гумору. ... сміх, як відомо, продовжує життя. Веселі люди добрі ... лагідні, доброзичливі ... людяні. *Недаремно* ж учені пов'язують *праслов'янське* слово «veselъ» – «веселий» із *латинським* «здоровий», «неушкоджений». Думаять, ... слова «веселий» ... «весна» – родичі, ... мають ту ж саму основу (А. Мовчун, Л. Мовчун).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте стиль мовлення.
2. Випишіть з тексту спільнокореневі слова. Доведіть правильність свого вибору.
3. Поясніть значення слова *розрадити*. Доберіть до нього синоніми.
4. Поясніть правопис виділених слів.

III*. Чи можна сказати, що слова *весна* і *веселий* – родичі? Доведіть свою думку.

IV. Що, на вашу думку, означає вислів *мати почуття гумору*?

241

I. Прочитайте речення. Доповніть їх однорідними членами, поєднуючи сполучниками сурядності.

1. За вікном весело посміхається сонечко.
2. Усе частіше в класі чувся веселий сміх.
3. Величним спокоєм дихають навколо дерева
4. Я люблю грати в шахи.
5. Повітря було чистим.
6. Праця учителя почесна.
7. Пісня була дзвінка.

II. Виконайте синтаксичний розбір 1-2 речень (на вибір).

242 Закінчіть складні речення. З'ясуйте, які речення ви склали – складнопідрядні чи складносурядні? Визначте вид сполучників за типом синтаксичних зв'язків, які вони оформлюють (сурядності чи підрядності).

1. Ми зустрілися, 2. Я мрію про те, 3. Не можна насміхатися над людьми, 4. Треба знати історію свого народу, 5. Необхідно бути людяним, 6. Необхідно ставитися до людей похилого віку з повагою, 7. Весела людина вселяє почуття віри,

243 I. Складіть речення за пропонованим початком, використовуючи подані сполучники й правильно розставляючи розділові знаки. Визначте, до якого виду належать сполучники.

Мені хочеться весело сміятися

*і
але
то, то
коли
бо
дарма що
ніби
замість того щоб
після того як*

II. Чи можна заздалегідь визначити, яким буде речення (простим чи складним), зважаючи лише на використаний у ньому сполучник?

III. **Творче завдання.** Складіть твір-мініатюру, взявши за початок одне зі складених вами речень.

244 Прочитайте анекдоти. Випишіть сполучники. Виконайте морфологічний розбір 3-4 сполучників.

1. В автобусі хлопець звівся з лави й звертається до жінки:
– Сідайте, будь ласка!

Та здивувалася, а потім і каже:

– Сиди, синку, бо як станеш дорослим, то ще настоїшся.

2. – Алло! Добрий день, тьотю Оксано! Михайлик вдома?

– Так, але гуляти він не піде, бо покараний.

– За що?

– Двійку із зоології приніс. А за що не каже. Може, ти знаєш?

– Знаю! Учителька запитала, хто в нас найвірніший чотириногий друг?

– І він не знав?

– Він сказав, що ... ліжко.

3. Хлопчик каже приятелю:

– Приходь до нас. Мені подарували собаку, і я хочу перевірити, кусається він чи ні.

Проведіть конкурс на кращого розповідача анекдотів. Поміркуйте, як ви будете розповідати анекдот: яким тоном, про що – повільніше, про що – жвавіше, про що – голосніше, про що – тихіше. Які жести й міміку будете використовувати? Переможе той, хто краще за всіх розкаже анекдот і не зробить орфоепічних помилок.

246 I. Запишіть текст, уставляючи пропущені літери.

Гумор і *сміх* – це справа *товари..ка* й кол..ктивна. Сумує й тужить, як правило, людина на самоті. А от смієт..ся у *товари..стві*. У гурті – ото сміх! Так от що я тобі скажу – тр..майся *людей...* Будь завжди з людьми. Старайся, щоб вони тебе любили. Але для цього їх любити треба. Будь вартий *людської* уваги й поваги. От! І ще ..кажу – зі сміхом треба бути об..р..жним. Із себе *смійся* скільки хоч..ш, а от з інших – дивись... Тобі *сміш..но*, а комусь від твого сміху, може, плакати хоч..т..ся (За *В. Нестайком*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Яке слово або словосполучення можна використати як заголовок до тексту?
2. Випишіть синоніми й антоніми.
3. Доберіть приказки, прислів'я або фразеологізми про доречність сміху.
4. Згрупуйте виділені слова за їх будовою. Доведіть свою думку.
5. Визначте розряди за значенням використаних у тексті займенників.
6. **Творче завдання.** Продовжте текст роздумами про те, чому не можна сміятися з інших.

§ 28. ВЖИВАННЯ СПОЛУЧНИКІВ У ПРОСТОМУ Й СКЛАДНОМУ РЕЧЕННЯХ

Чому, на вашу думку, знання теми «Сполучник» необхідне для вивчення синтаксису й пунктуації?

248 I. Пригадайте, з якою метою в реченнях використовують сполучники.

II. Прочитайте подані речення. Скажіть, коли ставиться кома перед сполучниками, а коли не ставиться.

1. Зачаровано вибираєш зором багатобарв'я кольорів і ніжну зелень трав, і переливне буяння квіту, і казкові бризки сонця (З газети). 2. Верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд (І. Нечуй-Левицький). 3. А над нами гуде дзвін, і вище нього летять делеки (М. Стельмах). 4. Я повернувся в ту синь Дніпро-

ву, звідки сонце розвиднює тьму (П. Усенко). 5. Шумить сосновий ліс довкола, а телевізійні антени на хатах виловлюють із простору ту зелену думу сосен (В. Яворівський).

Запам'ятайте!

Кома ставиться:

- у простому реченні між однорідними членами речення, з'єднаними двома або більше однаковими сполучниками (*і...і* (*й...й*), *або...або*, *ні...ні* та ін.), а також протиставними сполучниками *а*, *але*, *однак*, *проте*, *зате*: *В своїй хаті своя правда, і сила, і воля* (Т. Шевченко); *Пахне земля плодами й листям, і медом соняшників, і медом тютюну, і медом гречки* (О. Довженко); *У журналі я прочитав дві невеличкі, але досить цікаві статті* (З газети);

- між частинами складносурядного і складнопідрядного речення, з'єднаними сполучниками сурядності й підрядності: *Ген-ген далеко в степу сунеться довга валка чумаків, і їх пісня ллється понад степом* (І. Нечуй-Левицький); *Чумацький Шлях лежить над степом і не знає, що давно вже він перестав бути чумацьким, що одна назва лишилась у нього чумацька* (М. Руденко).

Кома не ставиться:

- між однорідними членами речення, коли сполучники *і* (*й*), *або*, *чи*, *та* (*і*) не повторюються: *Удень і ввечері в лісі було тихо*;

- у складному реченні зі сполучниками *і* (*й*), *та* (*і*), коли є спільне повнозначне слово або спільне головне чи підрядне речення: *На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні* (Л. Смілянський).

249

1. Запишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. З якою метою, на вашу думку, використано сполучники (зв'язок між однорідними членами речення, частинами складного речення)?

«Сердечний» «людяний» і «гуманний» – найкращі слова що так легко вимовляються та шлях до них *нелегкий*. Скільки добра треба створити щоб отримати в нагороду ці слова! *Неважко* помітити що слово «сердечний» утворилося від слова «серце» а корінь слова «серце» – той самий що і в слові «середина». Хіба ж серце не є серединою людини та її внутрішньою суттю? Якими почуттями сповнене серце людини так вона й діє (З книги «Абетка моральності»).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть ключові слова й словосполучення.
2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Доберіть синоніми до слів *нелегкий* і *неважко*.
4. Виконайте морфологічний розбір 2-3 сполучників.
5. Випишіть спільнокореневі слова. Виконайте словотвірний розбір 2-3 із них (на вибір).

250 Цікаве мовознавство.

Прочитайте текст і доповніть його правилами чергування сполучників *і* з *й*, а також дібраними прикладами.

Між словами в реченні й між реченнями ми часто вживаємо сполучники *і* та *й*. Українська мова – милозвучна й тому пильнує, щоб не скупчувалось поряд кілька голосних або кілька приголосних. Для того, щоб ці звуки гармонійно чергувались, є в українській граматиці правила чергування, за якими *і* чергується з *й*.

Якщо в реченні вже є *і*, тоді для стилістичної різноманітності може прислужитися сполучник *та*: «Вона *і* її мати *та* багато інших людей знали про це». Сполучником *та* в значенні *і* приєднуються також близько споріднені поняття, стани та явища: «батько *та* мати», «ходить *та* плаче».

Нема також ніякої значеннєвої різниці між сполучниками *але* й *та* в значенні *але*, отож, коли ставити те чи те слово – це питання лише стилю (За Б. Антоненком-Давидовичем).

251 Складіть речення, використовуючи сполучник *і* (*й*, *та*) для зв'язку двох і чотирьох однорідних членів речення й частин складного речення. Поясніть розділові знаки.

252 Запишіть речення, уставляючи пропущені літери й знімаючи ризик. Підкресліть розділові сполучники. Яка роль розділових сполучників у текстах художнього стилю?

1. Кажуть, осінь сім погод має: то повіє вітер, то вигляне ясне сонечко, то проллет..ся рясний дощ..к, то мороз..ць пройде..ся по опалому листячку (*В. Пустовіт*). 2. Хай собі сонечко як завгодно сходить – чи по/зимньому, чи по/в..сняному (*П. Тичина*). 3. Золоті бджоли гули, м..тушилися в п..люстках, то ховаючись між ними в чаш..чках, то з'являючись звідти ще золотішими (*О. Гончар*). 4. Небо то ніби плакало тихими дрібними слізьми, то цілі дні ніби ливцем лило сл..ози (*І. Нечуй-Левицький*). 5. А місяц.. пл..ве оглядати і небо, і зорі, і землю, і море (*Т. Шевченко*). 6. І дощ, і сніг, і в..хола, і вітер (*Л. Костенко*). 7. А літо йде полями і гаями, і вітер віє, і цвіте блакит.. (*А. Малишко*). 8. І люблю, і сміюсь, і печалюсь (*А. Демиденко*). 9. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені куші верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топанки (*І. Нечуй-Левицький*).

Пригадайте, на які види за будовою поділяються сполучники? Наведіть приклади.

253

Попрацюйте в парах: «учитель – учень».

1. **«Учитель»**. Ознайомлюється з теоретичним матеріалом, поданим нижче, й пояснює його учневі, готує запитання за змістом викладеного матеріалу.
2. **«Учень»**. Уважно слухає, ставить запитання вчителю, якщо щось незрозуміло, і потім відповідає на підготовлені вчителем запитання.

Запам'ятайте!

Разом пишуться складні сполучники, утворені поєднанням повнозначних слів із частками або прийменниками: *аніж, втім, неначебто, нібито, якби, причому* тощо.

Складні сполучники *зате, проте, щоб, якби, якщо*, які пишуться разом, треба відрізнити від однозвучних самостійних слів, що пишуться з прийменниками *за, про* та частками *би, як* окремо. Так, сполучники можна замінити синонімічними (*а, але, однак*), а прийменники із займенниками замінити не можна. Наприклад: *Почувся знадвору чийсь тихий, проте знайомий голос (Г. Тютюнник)* і *Згадував про те поле*.

Окремо пишуться:

- сполучники з частками **б, би, ж, же**: *або ж, адже ж, але ж, коли б, коли б то, отже ж, хоч би*;
- складені сполучники: *дарма що, для того щоб, замість того щоб* тощо.

254

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Сформулюйте запитання за змістом тексту і попросіть своїх однокласників дати на них відповіді.

Гостинність – одна з унікальних рис українців, про яку в давнину із захопленням писали навіть чужинці.

Колись в Україні значно частіше ходили в гості в будень, аніж у свято, зокрема взимку, коли роботи в полі ніякої, *зате* хатньої, особливо для жінок, – *чимало*. Через те й приходили одне до одного «з роботою» на досвітки*, на вденьки і на вечорниці.

До приходу гостей готувались *завчасно*: прибирали оселю, варили-пекли для того, щоб добре прийняти «дорогих, любих та милих гостей» (За С. Богдан).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть сполучники. Визначте їх вид і поясніть написання.
2. Визначте розряд за значенням використаних у тексті прислівників. Доберіть до виділених прислівників синоніми.
3. Поясніть розділові знаки в першому реченні.

III. Попрацюйте в групах.

1. **«Історики»**. Які ще риси національного характеру українців ви можете назвати?
2. **«Народознавці»**. Розкажіть, що ви знаєте про вечорниці? Як вони проходили й хто брав у них участь?
3. **«Фольклористи»**. Запишіть приказки, прислів'я, пісні, у яких розповідається про гостинність українців.

255 Запишіть речення, знімаючи ризик.

1. Одно другому дивиться у вічі, *як/би* вгодити, *як/би* розвеселити (Г. Квітка-Основ'яненко). 2. До школи, *знай*, веде одна дорога, *За/те* від неї – тисячі доріг (В. Лісовський). 3. *За/те*, що ти тепер щаслива, Я власним щастям заплатив (В. Лісовський). 4. В криницю старості не заглядай. *Про/те*, яким ти будеш, не гадай (Д. Павличко). 5. *Як/би* цих книг у мене не було, то пустою* б здавалося житло, – вони ж бо стали рідними, як діти (І. Гнатюк). 6. Існують припущення *про/те*, що у східних

слов'ян могли існувати регіональні писемні традиції ще до Х століття (Із *підручника*). 7. Як/би була я зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю (*Леся Українка*). 8. Не за/те вовка б'ють, що сірий, а за/те, що вівцю з'їв (*Нар. творчість*). 9. Коріння навчання гірке, за/те плід його солодкий (*Нар. творчість*).

256 Складіть речення із складеними сполучниками з тим щоб, з того часу як, незважаючи на те що, після того як, тому що. Визначте, якими будуть речення: простими чи складними. Накресліть їх схеми й поясніть розділові знаки.

257 Перекладіть текст українською мовою. Порівняйте правопис сполучників в українській і російській мовах.

Праздничный стол – всегда приятное событие, несмотря на то, что хлопотное.

Стол накрывают безупречно чистой скатертью, которая должна покрывать весь стол и свисать на 20–30 см.

Лучшее украшение стола – цветы. Но необходимо помнить о том, что это должен быть небольшой букет, который не будет занимать много места.

Столовые приборы размещают строго симметрично. В первую очередь ставится мелкая столовая тарелка, а затем тарелка для закусок. Справа должны находиться ложка и нож, слева – вилка, причем выпуклым боком вниз. Салфетки кладут слева, рядом с тарелкой или тарелкой для закуски.

Главное, чтобы было удобно и красиво (*З журналу*).

У нас шляхи наз..вають гостинцями, бо гал..чани гостей далеких і близьких сподівалися, сподіваються й будуть сподіватися. «Гостя треба добре пр..ймати, бо гість по світу славу ро..носить», – так говорив князь Мономах.

Чого то ми все рідше наз..ваємо шляхи гостинцями? У слові «гостинець» чується «гість». Слід з хлібом-сіллю виходити на гостинець, бо це слово до слова «хліб» пасує. Ми не відк..даємо й слова «шосе» – тільки хай воно постоїть трохи в синонімічній черзі... (За С. Пушиком).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте вид дібраних сполучників. Поясніть їх написання.
2. Доберіть синоніми до слова *гостинець*.
3. Доберіть спільнокореневі слова до іменника *гість*. Позначте графічно корінь. Поміркуйте, яке з дібраних слів виникло найпершим.
4. Визначте час ужитих у першому реченні дієслів.

259 Учіться спілкуватися!

Складіть і розіграйте діалог, використовуючи подані фрази.

Дорогі гості, заходьте! Якщо Вам не важко, пройдіть, будь ласка. Отже, нарешті ти завітав до мене! Заходь, будь гостем! Дякуємо за те, що прийшли! Дякую за гостину!

260 Складіть речення, використовуючи подані сполучники й займенники з прийменниками або прислівники з частками.

Зате – за те, проте – про те, щоб – що б, якби – як би.

261 I. Прочитайте поради. Знайдіть сполучники й поясніть їх написання.

1. Найзручніше приходити в гості на запрошення або заздалегідь попередивши господарів, адже кажуть, що немає нічого гіршого, ніж непрохані гості.

2. Прийшовши в гості, обов'язково привітайтеся і зачекайте подальших «розпоряджень» господарів.

3. Пам'ятайте, що ви в гостях, отже, будьте шанобливими й до господарів, і до інших гостей.

4. Якщо вам потрібно піти з'їздя ранаіше за інших, попередьте про це господарів.

5. Господарі мають подбати про те, щоб приязно зустріти кожного гостя й приділити всім увагу.

II. Чи дотримуетесь ви у повсякденному житті цих порад? Додайте ще 3-4 поради, на які необхідно зважати, приймаючи гостей або збираючись у гості. Не забувайте використовувати сполучники!

1. Приходить хлопчик до сусіда, а той, пригощаючи його, поставив перед ним миску з медом. Гість узяв ложку та й почав їсти. Господар дивився, дивився та й каже:

– Їжте з хлібом, бо буде серце боліти.

А гість запитує:

– У кого – у вас?

2. – Мамо, ми були в тьоті Дусі й дивилися телевізор.

– А як вона вас зустріла?

– Добре. Щойно ми відчинили двері, а вона й каже: «Тільки вас тут і не вистачало» (З книги *«Мовний етикет українців: традиції і сучасність»*).

II. Вимовте фразу «Ми підемо в гості» з різною інтонацією: радісно, із сумом, невдоволено тощо. Чи змінюватиметься логічний наголос під час різного інтонування?

III. Скажіть, чи не траплялися з вами подібні курйозні* й смішні випадки. Якщо так, то розкажіть про них.

ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

1. Прочитайте текст. Визначте тип мовлення. Розкажіть про розповідь і роздум, указуючи на мету, побудову кожного типу мовлення. Як побудовано доведення думки в цьому тексті?

Привітання

«Єдина справжня розкіш – це розкіш людського спілкування», – стверджував французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері.

А починається спілкування з привітання. Чи справді таке важливе привітання? Чи можна без нього обійтися?

Так, в українському селі за традицією люди вітаються навіть із незнайомими, адже в привітанні втілене побажання здоров'я, добра та всіх гараздів. Ми чуємо: «Добридень», «Здрастуйте», «Доброго ранку», «Доброго вечора», «Здорові будьте» та інші. І в усталеній формі прощання вживається: «Бувайте здорові!» Тому не треба соромитися вітати навіть малознайомих людей. Ваша вихованість відплатиться добром! Справедливо кажуть у народі: «Яке “помагайбі”, таке й доброго “здоров'я”».

А як висловити свою щирість, доброзичливість? Існує й на це відповідь. Щоб вас не запідозрили в нещирості, доброзичливо дивіться в очі тому, кого вітаєте. Недопустимо «дивитися вовком»,

тобто сердито, неприязно. Набагато краще поглянути приязним оком, демонструючи прихильність і теплоту в ставленні до людини.

Цікаво, що слово «ввічливість» походить від слів «у вічі» – «той, хто дивиться у вічі». Вітання супроводжується етикетним поклоном голови. Чоловіки вітаються легким поклоном, жінки – плавним нахилом голови. Існувала й форма вітання: «Чолом, вам!» В Україні такої ввічливої форми вчили змалку, про це писав і Тарас Шевченко:

Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука маленького
Чолом оддавати.

Під час вітання не допускають повторень. На вітання знайомого «добридень» відповідають «здрастуйте».

За українською традицією, у гостях перш за все вітаються з господинею, потім із господарем і лише після цього з рештою жінок і чоловіків.

Перш ніж звернутися із запитаннями до незнайомого, бажано привітатися. Це допоможе створити сприятливі умови для спілкування, підкреслить ввічливість мовця, зробить спілкування справді розкішню... (За *О. Бобирем*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. З'ясуйте стилістичну роль сполучників.
2. Випишіть ключові слова.

3. Визначте засоби міжфразового зв'язку. Яке місце сполучників серед засобів зв'язку?
4. Складіть до тексту план.
5. Перекажіть текст.

ПРИГАДАЙ, НЕ ЗАБУВАЙ

- I. Розкажіть про сполучник як службову частину мови, використовуючи подані в таблиці ключові слова й словосполучення.

Ми знаємо:

- що таке сполучник (як частина мови);
- про сполучники сурядності й підрядності та їх види;
- про написання сполучників разом і окремо.

Ми вміємо:

- розрізняти сполучники, визначати їх граматичні ознаки;
- розрізняти сполучники сурядності й підрядності, їх види;
- розбирати сполучник як частину мови;
- будувати прості й складні речення зі сполучниками сурядності, будувати складні речення зі сполучниками підрядності й правильно вживати їх у мовленні;
- використовувати сполучники-синоніми в різних стилях мовлення;
- знаходити вивчені орфограми, пояснювати їх за допомогою правил, правильно писати слова з вивченими орфограмами;
- знаходити й виправляти помилки на вивчені правила.

II. Перевірте свої знання за допомогою тесту.

1. *Службова частина мови, що використовується для з'єднання однорідних членів речення і частин складного речення, називається:*
 - а) прийменником;
 - б) сполучником;
 - в) часткою.
2. *З'єднують однорідні члени речення або частини складносурядного речення сполучники:*
 - а) сурядності;
 - б) підрядності.

3. Приєднують залежну частину до головної у складнопідрядному реченні сполучники:
- а) сурядності;
 - б) підрядності.
4. У якому рядку подано єднальні сполучники сурядності?
- а) І (й), та (і), також;
 - б) але, проте, однак;
 - в) або, то, чи, хоч.
5. У якому рядку подано протиставні сполучники сурядності?
- а) Або, чи, то, хоч;
 - б) а, але, там, проте, однак, зате;
 - в) і, й, та, також, ні...ні.
6. У якому рядку подано допустові сполучники підрядності?
- а) Хоч, дарма що;
 - б) як, якщо;
 - в) щоб, для того щоб.
7. У якому рядку подано складені сполучники?
- а) А, але, як, і, та;
 - б) після того як, тому що, через те що.
8. У якому рядку допущено помилку у вживанні сполучників?
- а) Батько й мати;
 - б) радість й світло;
 - в) дивилися й мовчали.
9. У якому рядку допущено помилку в написанні сполучників?
- а) Абож, аякже, колиб;
 - б) отже ж, хоча б, хоч би;
 - в) але ж, коли б то, бо ж.
10. У якому рядку допущено помилку в написанні сполучника?
- а) Я люблю весну за те, що вона одягає все навкруги в зелене вбрання (В. Пустовіт).
 - б) Ми приїхали додому вночі, за те не попали під дощ (З газети).
11. У якому рядку подано правильний варіант морфологічного розбору сполучника **щоб**?
- а) *Щоб* – спол., прост., підрядн., мети;
 - б) *щоб* – спол., складн., підрядн., мети;
 - в) *щоб* – спол., склади., сурядн., мети.
12. У якому рядку всі сполучники є синонімами до сполучника **але**?
- а) Проте, однак, та, зате;
 - б) проте, також, хоч, чи;

§ 30. ЧАСТКА ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

Частка мовить: слово я службове,
Але людині чесно я служу.
І, будьте певні, в інтересах мови
і так, і ні, де треба, я скажу.

Д. Білоус

264

I. Прочитайте речення, дайте відповідь на такі запитання:

1. Які з цих речень більш виразні?
2. Завдяки чому досягається виразність?

1. Було приємно з Вами познайомитися. – Так, було приємно з Вами познайомитися

2. Ви такий цікавий співрозмовник! – Ви ж такий цікавий співрозмовник!

II. Які слова беруть участь у творенні граматичних форм наказового й умовного способів дієслів, а які виражають заперечення?

1. І хай вам буде все до речі,
Нехай вас сонце не пече,
і дощ буйненький ваші плечі
Не полива і не січе.

М. Зеров

2. Ні сіло ні впало.
3. Ні з того ні з сього.
4. Ні риба ні м'ясо.
5. Ні в тин ні в ворота.
6. Ні в сих ні в тих (*Нар. творчість*).

III. Які слова виконують функцію питальних?

Чи в чистому полі, чи в темному гаю?

Чи в бистрім Дунаї коня напував?

IV. Запишіть слова, які ви досліджували. До якої частини мови вони належать? Це самостійна частина мови чи службова? Зробіть висновок про цю частину мови: що вона означає та з якою метою вживається в мовленні?

265

I. Прочитайте епіграф до параграфа. Про яку частину мови в ньому йдеться?

II. Перечитайте ще кілька раз і запишіть з пам'яті. Звірте записане з підручником. Чи добра у вас пам'ять?

Часткою називається службова частина мови, що служить для вираження додаткових відтінків значення в реченні або для творення деяких граматичних форм.

Частка надає словам чи реченням додаткових смислових, емоційних відтінків.

Частки не мають лексичного значення, не змінюються, не є членами речення.

266 I. Прочитайте прислів'я. Поясніть їх значення. У яких ситуаціях їх можна використати?

1. Сама б собі за це їсти не дала. 2. Нехай буде гречка, аби не суперечка. 3. Як боїшся горобців, так не сій проса. 4. З телячим хвостом у вовки не сунься. 5. З'їв би, не посоливши.

II. Як ви вважаєте, чому в народній творчості вживається багато часток?

§ 31. РОЗРЯДИ ЧАСТОК ЗА ЗНАЧЕННЯМ

267 I. Розкажіть про розряди часток за значенням, використовуючи подану схему.

Розряди часток	Значення	Приклади
Заперечні	Надають висловлюванню заперечного значення	<i>Не, ні, ані</i>
Питальні	Надають висловлюванню питального значення	<i>Чи, хіба, невже</i>
Вказівні	Указують на дію, явище, предмет	<i>Ось, он, онде, це, оце, то, ото, от</i>
Модальні	Виражають різні смислові відтінки та виражають ставлення мовця до висловлюваного	<i>Авжеж, так, як, що, мабуть, може, навряд, хоч, лише</i>
Формотворчі	Утворюють форми наказового й умовного способів дієслів	<i>Б (би), хай (нехай)</i>

II. Прочитайте приклади з різними частками. Поясніть, з якою метою вони вжиті. На які відтінки значення вказують модальні частки?

Не той дурень, хто не знає, а той, хто знати не хоче
(Г. Сковорода).

Ні до чого сказано.

Ні долі, ні волі у мене нема (Т. Шевченко).

Не шкодую ані за часом, ані за мріями своїми (Увага!
Частка ні, повторюючись, виконує роль єдиального сполучника)

З'яперечні

Чи я в лузі не калина була? (Нар. творчість).

Хіба совість можна продавати?

Невже ви мене не розумієте?

Питальні

Вказівні

Доброта – це єдиний одяг, який ніколи не старіє.

Ойде моя школа, а оце – бібліотека.

Модальні

Ствердження (так, отож, еге, авжеж, отож...)

Отож слухайте далі.

Радість, захоплення, здивування тощо (як, що, за)

Як не радіти мені!

Сумнів, невпевненість (мабуть, може, мовби, ледве, чи, напевно...)

Тепер мовби трішечки легше (Леся Українка).

Підсилення сказаного (аж, ж, таки, все-таки, ну (й)навіть)

І все-таки до тебе думка лине (Леся Українка).

Пом'якшення наказу або прохання (бо, но, то)

Людино, ти ж бо найрозумніша істота!

Виділення чого-небудь (тільки б, хоч, лиш, лише)

Розкажи про все лиш своєму другові.

Умовний спосіб

Наказовий спосіб

Формотворчі

Б (би)

Хай (нехай)

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була
своя (Т. Шевченко).

То ж нехай дитяча уява багатшає, то
ж нехай до нас прилітають легкокрилі
лебеді материнства (За В. Скуратівським).

Візьміть до уваги!

Частки беруть участь у словотворенні: *щоб, нібито, так-то, будь-хто*.

268 I. Прочитайте й перекладіть текст. Визначте стиль мовлення.

Частицы, так же, как предлоги и союзы, занимают одно из первых мест по частотности употребления во всех стилях речи. Однако в основном частицы используются в устно-разговорной речи, а также в её отражении – художественной и публицистической (З підручника «Стилістика русського языка»).

II. Як ви вважаєте, про які розряди часток тут ідеться?

269 Запишіть речення. Визначте розряди часток за значенням.

1. Те дерево, що я садив, чи діждеться весни? (М. Рильський).
2. Хіба є хто на світі крилатіший за людину? (О. Гончар). 3. Чи совам зборкати орла? 4. Про людей, як і про зерно, суди не з пригорщі, а з купи (Г. Тютюнник) 5. Отакий-то Перебендя, старий та химерний... (Т. Шевченко). 6. За цієї умови завдання було б виконане вчасно (З газети). 7. Нехай живе свобода! (П. Тичина).

270 Складіть речення з 4-5 модальними частками.

§ 32. НАПИСАННЯ ЧАСТОК **-БО, -НО, -ТО, -ОТ, -ТАКИ**

Запам'ятайте!

Частки **-бо, -но, -то, -от, -таки** можуть писатися через дефіс і окремо.

Через дефіс вони пишуться тоді, коли підсилюють значення окремого слова: *їдь-бо, неси-но, якось-то, як-от, прийшов-таки*.

Окремо вони пишуться, коли між часткою і словом, до якого вона належить, стоїть інша частка: *їдь же бо, говори ж но, ким би то, прийшов же таки*.

Частка **ж (же)** виражає підсилення й пишеться окремо. Якщо ж вона входить до складу сполучника або частки, то пи-

271 Запишіть приклади, знімаючи ризик. Поясніть написання часток.

Побачив/таки, як/от, пиши/бо, читай/но, все/ж/таки, те/ж був там, зробили/таки, авже/ж, так/от, отакий/то, тим/то, дістав/таки, важкий/таки, так/таки, скільки/ж/то, давай/но, поспішай/бо, якось/то, начеб/то, збудував/же.

272 Складіть речення з частками -бо, -но, -то, -от, -таки.

273 Учїться спілкуватися!

Складіть і розіграйте діалог «Приємна прогулянка», використовуючи частки. Поясніть, з якою метою вони вживаються в реченні.

§ 33. НЕ З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

274

Спробуйте самостійно узагальнити правила написання частки **не** з різними частинами мови. Перевірте свої знання за допомогою таблиці.

Заперечна частка **не** пишеться окремо

Правило	Приклади
З усіма частинами мови в протиставних сполученнях (протилежні поняття)	Не сміх, а сум; не поважати, а зневажати; не голосно, а тихо; не низький, а високий. Але: річка неширока, а глибока (бо тут зіставляються не протилежні ознаки)
З прикметниками, якщо вони мають пояснювальні слова	Нікому не відомий, ні на що не здатний, нітрохи не цікава розмова, аж ніяк не приємно згадувати, зовсім не хочеться пити
З дієприкметниками, якщо вони мають пояснювальні слова або входять до складу присудка	Не допущений до заліку учень. Книги <u>не написані</u>
Якщо виступає як заперечення перед дієсловами, дієприслівниками, числівниками, прийменниками, сполучниками, частками, з більшістю займенників, деякими прислівниками	Не говорити, не має (поч. форма мати), не виходячи, не сім, не до смаку, не то... не то, не вони, не високо

Префікс не пишеться разом

Правило	Приклади
Якщо слова будь-якої частини мови не вживаються без <i>не</i>	Нероба, нестерпний, ненавидіти, нехтуючи, невтямки
У складі префікса <i>недо-</i> , який надає значення неповноти ознаки чи дії	Недооцінка, недорослий, недописати, недовиконаний, недочуваючи
З іменниками, прикметниками та прислівниками, якщо за допомогою <i>не</i> утворюються нові слова з протилежним значенням і їх можна замінити словами, близькими за змістом	Незгода (розбіжність), неважкий (легкий), неправильно (помилково)
З дієприкметниками, що не мають пояснювальних слів і є означеннями	Незмінюване слово, непрочитані книги
Увага! Слід розрізняти за значенням дієслова: <i>неславити (ганьбити) – не славити (не прославляти); недобачати (погано бачити) – не добачати (не помічати помилок)</i>	

275 I. Запишіть речення, знімаючи ризик. Поясніть написання часток.

1. Наука в ліс не/веде, а з лісу виводить. 2. Вчення світ, а не/вчення тьма. 3. Не/спитавши броду, не/лізь у воду. 4. Не/той урожай, що на полі, а той, що в коморі. 5. Краще не/доказати, чим переказати. 6. Не/бажай синові багатства, а бажай розуму (Нар. творчість).

II. Зробіть розбір трьох часток як частини мови.

III. Поясніть правопис розділових знаків у першому й другому реченнях.

IV. Випишіть з тексту антоніми.

276

Спробуйте себе в ролі вчителя: складіть запитання для учнів про правила написання частки *не*.

Роздивіться фотографії. Уявіть, що їх отримала бабуся від своїх онуків. Розкажіть від її імені про одного з них (розповідь або опис, адресовані родичам). Які частки у своєму мовленні могла би використати бабуся? Уведіть ці частки в розповідь або опис.

ТВІР-РОЗДУМ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

278 I. Прочитайте вислів поета.

Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко).

II. Пригадайте, що таке дискусія. Висловіть свої міркування щодо таких питань:

1. Що людина вибирає в своєму житті?
2. Чим керується під час такого вибору?
3. Що з вибраного людиною в житті можна змінити, а що – ні?
4. Що не можна вибирати? Як до цього треба ставитись?

III. Складіть твір-роздум на тему «Чи можна вибирати рід і Батьківщину?», користуючись пам'яткою. Визначте стилістичну роль ужитих у висловлюванні часток.

Пам'ятка

1. Чітко сформулюй головну думку висловлювання.
2. Не намагайся доводити одночасно кілька думок.
3. Добирай сильні докази – це фактична інформація, що не залежить від ставлення до неї людей (дати, цифри, імена, події, що реально відбувалися, цитати тощо).
4. Домагайся виразності, чіткості, точності, правильності мовлення.

5. Якщо пишеш твір, будь охайним; якщо промовляєш, дотримуйся таких правил: стій рівно, сліdkуй за інтонацією, керуй гучністю, висотою свого голосу, добирай правильні жести (вони не повинні заважати словам).

6. Будь тактовним, якщо виникне дискусія. Спокійно доводь свої думки.

ДОПИС ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ В ГАЗЕТУ

279

I. Прочитайте виразно вірш. Визначте головну думку. Як ви зрозуміли міркування поета? До якого стилю належить текст? Якого значення надає тексту частка *не*?

Слово про державні мови

Споконвіку в держави, у нації
Стало добрим законом, панове:
Жить не може людина у Франції
І не знати французької мови.

То вода для людини для спраглої,
Джерело життєдайне, чудове.
Жить не може людина у Англії
І не знати англійської мови.

В кожній мові – квітіння конвалії,
Гуркіт грому і гомін діброви.
Жить не може людина в Італії
І не знать італійської мови.

Із колиски до миті останньої
С в людей розуміння здорове:
Жить не може людина в Іспанії
І не знати іспанської мови.

Хай слова вирізняються в реченні,
Як зерно, а не жмуття полови.
Жить не може людина в Туреччині
І не знати турецької мови.

Може, в мене поняття і спрощені,
Та тримаюсь такої основи:
Жить не може людина в Угорщині
І не знати угорської мови.

Жити не можна в Норвегії, Швеції,
У Румунії коло Молдови,
У Німеччині, Польщі, у Греції
І не знати державної мови.

Тож думки пропливають, як тіні,
В долину, в безгоміння Дніпрове:
Жити можна лише в Україні
І не знати української мови...

М. Єременко

- II. Розіграйте комунікативну ситуацію: влаштуйте диспут на тему «Чи можна жити в Україні й не знати української мови?»
- III. Пригадайте, до якого стилю мовлення належить допис у газету? Чим відрізняється виклад думок поетом і журналістом? Чи висвітлюються проблеми мови на шпальтах газет? Знайдіть публікації з цього питання в газетах і обговоріть їх на уроці.
- IV. Напишіть допис у газету на тему «Мовна проблема в Україні».

ПРИГАДАЙ, НЕ ЗАБУВАЙ

- I. Розкажіть про частку як службову частину мови, використовуючи подані в таблиці ключові слова й словосполучення.

Ми знаємо:

- що таке частка (як частина мови);
- про розряди часток за значенням;
- правила написання часток *-бо, -но, -то, -от, -таки*;
- правила написання *не* з різними частинами мови;
- про використання часток як засобу вираження мовлення.

Ми вміємо:

- розпізнавати частки, розрізняти їх за значенням і роллю в реченні;
- розрізняти частку *не* та префікс *не-*;
- робити розбір частки як частини мови;
- правильно використовувати частки в мовленні;
- правильно писати частки й обґрунтовувати їх написання за допомогою правил.

- II. Перевірте свої знання за допомогою тесту.

1. Частки є членами речення.
 - а) Так;
 - б) ні.

2. Частки не мають лексичного значення.
- а) Так;
 - б) ні.
3. Заперечні частки:
- а) утворюють форми наказового й умовного способів дієслів;
 - б) указують на дію, явище, предмет;
 - в) надають висловлюванню заперечного значення.
4. Виражають різні смислові відтінки та виражають ставлення мовця до висловлюваного:
- а) модальні частки;
 - б) вказівні частки;
 - в) питальні частки.
5. У якому рядку подано формотворчі частки?
- а) Не, ні, ані;
 - б) б (би), хай (нехай);
 - в) ось, он, онде, це, оце, то, ото, от.
6. У якому рядку подано модальні частки?
- а) Авжеж, так, як, що, мабуть, може, навіряд, хоч, лише;
 - б) чи, хіба, невже;
 - в) б (би), хай (нехай).
7. Частки **-бо, -но, -то, -от, -таки** пишуться через дефіс, якщо:
- а) підсилюють значення окремого слова;
 - б) між часткою і словом, до якого вона належить, стоїть інша частка.
8. Якщо частка **ж (же)** входить до складу сполучника або частки, то вона пишеться:
- а) разом;
 - б) окремо.
9. З усіма частинами мови в протиставних сполученнях заперечна частка **не** пишеться:
- а) разом;
 - б) окремо.
10. З дієприкметниками, якщо вони мають пояснювальні слова або входять до складу присудка, заперечна частка **не** пишеться:
- а) разом;
 - б) окремо.
11. У складі префікса **недо-**, який надає значення неповноти ознаки чи дії, префікс **не** пишеться:
- а) разом;
 - б) окремо.
12. З дієприкметниками, що не мають пояснювальних слів і є означеннями, префікс **не** пишеться:
- а) разом;
 - б) окремо.

III. Складіть лінгвістичну мініатюру про частку.

§ 34. ВИГУК ЯК ОСОБЛИВА ЧАСТИНА МОВИ

А вигук може пролуна́ть, як дзві́н,
У мові́, мабу́ть, найцирі́ший ві́н!
«Ура! – радий, ти скри́кнеш неода́вньо.
– Сьо́годні з мови́ я діста́в «ві́дмінно».

Д. Білоус

280

Скажіть, про яку властивість вигуку йдеться в епіграфі. Відповідь проілюструйте прикладами.

281

Цікаве мовознавство.

Проаналізуйте подану інформацію. Розкажіть, що нового ви дізналися про вигуки.

Вигук – це особлива незмінна частина мови, що не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови. Вигуки – це слова, що виражають почуття й волевиявлення, не називаючи їх. Наприклад: *ох!*, *ой!*, *геть!* тощо.

Вигуки не змінюються, не є членами речення, але можуть уживатися в значенні інших частин мови. При цьому вигук набуває конкретного лексичного значення й стає членом речення. Наприклад: *Над лісом пролунало «Ура»*.

Вигуки вживаються в художніх творах і в усному мовленні та виступають засобом виразності. Наприклад:

- *Вставай, Михайлику, вставай.*
- *Ма-мо, іще одну крапельночку.*
- *Струси цю крапельночку.*
- *Ой... (М. Стельмах).*

За значенням вигуки поділяються на дві основні групи:

1) вигуки, що виражають почуття й переживання (радість, сум, горе, гнів, жаль, образу, зневагу, фізичний біль тощо): *о, ой, ох, ах, пхе, ет;*

2) вигуки волевиявлення, що передають заклик, спонукання до дії, звертання, оклик тощо: *ну, цабе, алло* тощо. До вигуків волевиявлення належать і слова ввічливості, що виражають привітання, прощання, подяку, прохання, пробачення тощо (вигуки етикету), наприклад: *доброго дня, на добраніч, дякую, даруйте, перепрошую.*

Поряд із вигуком у мовленні існують звуконаслідувальні слова, що відтворюють голоси тварин, різні шуми, що зустрічаються в природі: *ку-ку, ш-ш-ш, дзень* (З підручника).

282 Прочитайте речення, правильно виділяючи вигуки за допомогою інтонації. Визначте тип вигуків за значенням.

1. Гей, над дорогою стоїть верба... (*П. Тичина*). 2. О, а хіба ж ти забув: підемо дивитись, як сонце сходить (*С. Васильченко*). 3. Дякую, я скористаюся Вашою порадою (*З журналу*). 4. «Ну, ну, голубе!» – підганяв Панас свого змороженого коня' (*Д. Яворницький*). 5. Гей, летім у світ орлиним летом (*А. Волощак*).

283 Спишіть речення, вставляючи замість крапок потрібні за смыслом вигуки. Визначте їх тип за значенням.

1. ... як хочеться побувати в Києві. 2. ... я така рада за тебе. 3. Я пішов 4. Ми ... раді зустрічі з вами. 5 ... за запізнення.

284 Складіть і запишіть по три речення з вигуками кожної групи.

285 I. Розподіліть вигуки на два стовпчики: у перший – ті, що виражають вітання й побажання; а в другий – ті, що виражають прохання та запрошення.

Прощу, заходьте. Перепрошую, я запізнилась. Дякую за науку. На все добре! Дякую, усе було дуже смачно. Даруйте, ще не все сказав. Щасливих свят! До зустрічі! На здоров'я! Бувайте здорові! Щасливо, матусю! Добрий вечір, друзі! На добраніч!

II. Учіться спілкуватися!

Складіть та розіграйте діалог, використовуючи вигуки етикету.

286

Прочитайте текст, правильно виділяючи звуконаслідувальні слова за допомогою інтонації.

Усі ви добре знаєте, що півень співає «ку-рі-ку». У Німеччині вважають, що півень співає «кі-ке-ре-ки», у Туреччині – «ко-ко-рі-ко», у Голландії – «ку-ке-ку-ку», а в Англії – «ко-кей-дуолду».

У різних країнах по-різному уявляють хрюкання свиней: ми чуємо «хрю-хрю», німці – «кі-ік», англійці – «ойнк-ойнк», італійці – «фрон-фрон», а фіни – «снерф-снерф».

Таке різноголосся виникло через те, що в кожній мові люди пристосовують звуки тварин до вимови й звуків своєї рідної мови (*Л. Григорян*).

287 Запишіть речення. Яку стилістичну роль відіграють у них звуконаслідувальні слова? З'ясуйте особливості їхньої передачі на письмі.

1. Дзень-н-нь! Дзень-н-нь! Дзень-н-нь! – чути було знадвору в розчинені двері (С. Черкасенко). 2. Каштани падають на брук: тук-тук-тук-тук (М. Ткач). 3. Строката зозуля гуляла безтурботно й усіх дражнила: ку-ку! ку-ку! (О. Іваненко).

288 **Учіться спілкуватися!**

Складіть та розіграйте діалог, використовуючи вигуки, на одну з тем: «Телефонна розмова», «Відвідини зоопарку».

§ 35. КОМА І ЗНАК ОКЛИКУ ПРИ ВИГУКАХ. ДЕФІС У ВИГУКАХ

Запам'ятайте!

Вигуки, що вимовляються з посиленою, окличною інтонацією, виділяються знаком оклику.

Якщо вигуки вживаються в значенні повнозначних частин мови, тоді вони бувають членами речення й розділовими знаками не виділяються. Наприклад: *Не чула я твого «Алло».*

Вигуки *о, ой* не відокремлюються й тоді, коли вживаються у ролі підсилювальної частки, зокрема у звертаннях. Наприклад: *Ой ти ж роде мій, роде, родоньку!* (Л. Костенко).

289 Спішіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Ох і мудрий же ти! 2. «Так-так-так» притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка. 3. О вигадав яке! 4. Ой не відчиняй, сину (М. Стельмах). 5. Ой у полі криниченька, там холодна водиченька. 6. Гиля-гиля сірі гуси не колотять нам води. 7. Ой чий то кінь стоїть? (Нар. творчість).

290

І. Прочитайте виразно текст. Поясніть уживання знака оклику.

Благословилося на світ...

І видко: аж-аж-аж ген до того ліска, куди око дістає, дорогою вози потяглися... І кіньми, і волами, і коровами... І гарби, і вози, і возенята... А на возах і кури, і вівця скручена, і теля мекає, і порося верещить... А за возами і стригунці*, і бузівки*, і корівки з телятками.

– Гей! Цоб! Цабе! Н-н-но!

На ярмарок (О. Вишня).

ІІ. Доберіть синонім до виразу *благословляється на світ*.

Запам'ятайте!

Вигуки й звуконаслідувальні слова можуть складатися з одного, двох або кількох звуків. Окремі звуки можуть повторюватись або вимовлятися протяжно. Такі слова пишуться через дефіс. Наприклад: *ой-ой-ой!*, *кар-р-р*; *ха-ха-ха*, *ціп-ціп*.

291

Попрацюйте в парах: «учень – учитель».

1. **«Учитель»**. Добирає вигуки для диктанта на орфограму «Дефіс у вигуках і звуконаслідувальних словах», диктує їх учневі й перевіряє правильність написання.
2. **«Учень»**. Записує під диктовку дібрані вчителем слова.

292

1. Прочитайте текст. Поясніть орфограми й пунктограми, пов'язані з вигуком. У чому полягає стилістична роль вигуків і звуконаслідувальних слів?

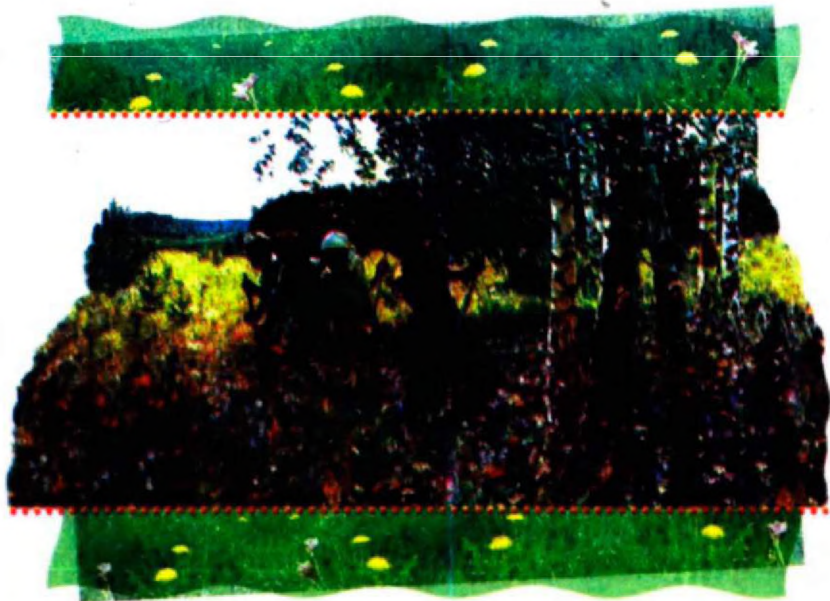
Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!..

Співає коса. Співає ранок – голубий, аж усміхнений. І розпирає груди гостро лоскітне духміння косовиці.

Ш-ш-шуг! Ш-ш-шуг!..

Струснувши росяне намисто, трава лягає в покіс. Налита, ви-стояна, у повній силі – якраз на порі.

Змигують сині іскорки. Серед зеленого кипеню* – пригорща синіх іскринок. Це лугові дзвіночки милими оченятами мружаться з-поміж трави.

З одного келишка ліново вивалюється сонний джміль. Дж!.. Дж!.. – вибевкує басовито своє невдоволення.

Ех ти, сплюхо-дрімлюхо! Поглянь-но: молоде сонце все вищає і вищає. А ти – ніжитися... Косовиця ж у нас!

Співає коса.

Співає ранок – голубий, аж усміхнений (Є. Шморгун).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте тип і стиль мовлення.

2. Доберіть заголовок до тексту.

III. Складіть розповідь про явище природи чи поведінку тварин, використовуючи вигукі та звуконаслідувальні слова.

НАПИСАННЯ ПЕРЕКАЗУ-ПЕРЕКЛАДУ

293*

I. Прочитайте виразно текст, перекажіть його, перекладіть українською мовою і запишіть.

Выдающийся режиссёр и педагог Константин Станиславский однажды поделился своими мыслями о междометии «Ба!», выражающем удивление.

«Прислушайтесь сами – «Ба!» Вы чувствуете, как внутри меня, в тайниках души, зародилось, забурлило гортанно «б», как мои губы едва сдерживали напор звука вместе с чувством изнутри. Накопленное гортанное гудение задерживается сжатием обеих губ, которые дают звуку характерную ему окраску.

И вот, наконец, препятствие прорвалось. Тогда из распахнутых губ, наподобие объятий рук или дверей гостеприимного дома к вам навстречу вылетел, точно хозяин, встречающий дорогого гостя, звук «а». Этот звук широкий, хлебосольный, пропитанный приветливым чувством.

Ба! Ба! Прислушайтесь! Разве вы не чувствуете в этом восклицании кусочек моей собственной души? Этот кусочек летит к вам в сердце вместе с радостным звуком, неся восторг и удивление».

По глубокому убеждению Станиславского, чтобы овладеть в совершенстве интонацией, которая передаёт эмоции человека, необходимо знать, при каком положении рта, губ и языка образуются гласные и согласные звуки. Станиславский любил повторять фразу: «Гласные – это река, согласные – берега» (3 книги «Культура и искусство речи»).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте стиль мовлення.

2. Назвіть засоби міжфразового зв'язку. Яку роль у тексті виконують вигукі?

3. Визначте й поясніть головну думку тексту.

I. Розкажіть про вигук як частину мови, використовуючи, подані в таблиці ключові слова й словосполучення.

Ми знаємо:

- що таке вигук (як частина мови);
- яку роль виконують вигуки у мовленні;
- про вживання дефіса у вигуках;
- про вживання коми та знака оклику при вигуках.

Ми вміємо:

- розпізнавати вигуки;
- виділяти вигуки, за допомогою інтонації під час читання і в усному мовленні;
- правильно вживати вигуки;
- знаходити вивчені орфограми, пояснювати їх за допомогою правил;
- правильно писати вигуки і ставити при них розділові знаки.

II. Перевірте свої знання за допомогою тесту.

1. У якому рядку всі слова – вигуки?
 - а) Ох, ах, привіт, кування;
 - б) вйю, вйокнути, ну, гей;
 - в) ах, алло, ой, цить.
2. У якому рядку допущено помилку в написанні вигуків?
 - а) Добридень, допобачення, будь ласка;
 - б) ну-ну, ках-ках-ках, на добраніч;
 - в) ку-ку, овва, ш-ш-ш.
3. У якому рядку правильно виконано морфологічний розбір підкресленого слова в реченні *Невже це осінь, осінь, о! – та са-ма* (Л. Костенко).
 - а) О – вигук, виражає ввічливість;
 - б) О – вигук, емоційний, виражає почуття захоплення;
 - в) О – вигук, звуконаслідувальне слово.
4. У реченні *Ой матінко ж моя! Де ти так замурзався?* підкреслене слово є вигуком.
 - а) Так;
 - б) ні.
5. Вигук *нумо!* виражає:
 - а) почуття;
 - б) спонукання.
6. Вигуки можуть уживатися в значенні інших частин мови.
 - а) Так;
 - б) ні.

7. **Вигук *цить!* не виражає заборону.**

- а) Так;
- б) ні.

8. **Знайдіть відповідники:**

- а) Закувала зозуля: ку-ку, ку-ку!
- б) Дякую.
 - 1. Вигук, виражає почуття.
 - 2. Звуконаслідувальні слова.

9. **Чи правильно вжито розділові знаки в реченні *Гей ти, поле колоскове, молодість моя!* (В. Сосюра)?**

- а) Так;
- б) ні.

10. **Який вигук пропущено в реченні ... синку любий, одпочинь!?**

- а) Клац!
- б) Ой!

11. **Визначте рядок, у якому є зайве слово.**

- а) Скрип-скрип, бах-бах, тут-тут;
- б) трр-трр, тік-так, привіт!

12. **Роль вигуку в реченні *Прощавайте, до наступного навчального року!***

- а) вираження почуттів;
- б) формула етикету.

III. Перевірте, чи вмієте ви використовувати вигуки в мовленні. Розкажіть про майбутні канікули, використовуючи вигуки.

- I. Пригадайте відомі вам частини мови.
- II. Зробіть схематичний малюнок міста Морфологія.

294

- I. Прочитайте висловлювання. Які з них є текстами? Визначте їх стиль і тип мовлення, доведіть свою думку. Якою темою вони об'єднані?

1. Іменник – наче велика-велика річка, яка гордо несе свої води до моря й океану. А десь далеко й поруч струмують річки набагато менші. Вони зачудовано прислухаються до гомону – розмови іменникової ріки (*І. Вихованець*).

2. Прикметник – віднині супутник іменника (*Н. Клименко*).

3. Між повнозначними та службовими словами є проміжні типи слів – займенники й числівники. З одного боку, це ніби повнозначні слова: такі ж члени речення, мають таку ж граматичну визначеність. Але з іншого боку, це ніби службові слова. Не може бути просто число «три», без конкретного наповнення: три яблука, три книжки, три кораблі. Йдеться, звичайно, саме про число, а не про цифру. Так само порожніми без конкретного наповнення виявляються і займенники. Ти, він, твій, той – усе це наповнюється реальним змістом лише в тексті (*Ю. Карпенко*).

4. Дієслово справді відзначається великою силою. Здатне тримати на своїх плечах багато іменників. Та й не тільки їх. Дужість дієслова забезпечує добрий лад у реченнях. Його граматичні партнери із задоволенням працюють для довершеної побудови висловлювання (*За І. Вихованцем*).

5. Набувши незмінності, прислівник нерідко зближується зі службовими словами (*З підручника*).

6. У мові бувають слова незвичні. Можливо, навіть не слова. Вони виражають тільки синтаксичні функції. Назвати диво-слова? Це ж знані вами прийменники, сполучники й частки (*З книги «Таїна слова»*).

- II. Про які ознаки частин мови йдеться у висловлюваннях? Розкажіть про одну самостійну й одну службову частину мови, використовуючи поданий матеріал.

295

- I. Прочитайте подані слова. Позначте графічно корінь. Визначте, до якої частини мови належить кожне слово. Доведіть свою думку.

1. Значення, значеннєвий, означений, означати, визначений, визначивши, визначено.

2. Зустріч, зустрічний, зустрічати, назустріч, зустрітий, зустрівши.

3. Таїна, *таємничий, таємний*, таємно, таїти.
4. Терпіння, терпіти, нестерпний, нестерпно, натерпівшись, нетерплячий.
5. Оголошення, оголошений, оголошувати, оголосивши.

II. Поясніть значення виділених слів. Складіть речення із цими словами.

III. Доберіть самостійно спільнокореневі слова, які б належали до різних частин мови. Складіть з ними словосполучення.

296 Доберіть слова, яким відповідатимуть подані схеми морфологічного розбору. Уведіть слова в речення.

1. Імен.; істота; заг. назва; ч. р.; одн.; Р. відм.; II відм.; м'яка гр.; додаток.
2. Прикм.; якісн.; м'яка гр.; одн.; чол. р.; М. відм.; означення.
3. Числівн.; кільк.; означ. ціле число; склад.; Ор. в.; додаток.
4. Займ.; означ.; одн.; Зн. відм.; додаток.
5. Дієсл.; недок. вид.; перех.; дійсн. спосіб; теп. час; 2-га ос. одн.; I дієвідм.; присудок.
6. Дієприкм.; пасивний; мин. час; недок. вид; одн.; ж. р; Ор. відм.; означення.
7. Дієприсл.; док. вид; неперех.; обставина.
8. Присл.; часу; обставина.
9. Приймен.; первин. (непохід.); прост.; ужитий з місцевим відмінком.
10. Сполучн.; підрядний (мети); склади.
11. Частка; формотворча.
12. Вигук, етикету, прохання вибачити; похідний.

297* Ви завершили вивчення теми «Морфологія». Підготуйте для своїх однокласників 5-6 завдань, за допомогою яких можна перевірити, чи добре вони знають морфологічні ознаки й синтаксичну роль самостійних і службових частин мови.

298

I. Прочитайте поданий текст. Доберіть до нього заголовок. Що вам відомо про розвиток освіти в Україні?

Костянтин Острозький належав до впливового роду князів Острозьких – українських магнатів, які володіли величезними маєтками на території Волині, Київщини, Поділля, Галичини.

Близько 1580 року у своїй резиденції князь відкрив *Острозьку* колегію (академію). Це був перший вищий навчальний заклад в Україні. Тут вивчали

слов'янську, грецьку й латинську мови і сім традиційних на той час «вільних наук»: граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Острозька академія стала центром освіти України.

Костянтин Острозький організував видавничу справу, створивши в Острозі друкарню, якою керував Іван Федоров (За М. Захарченком).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть з тексту по одному прикладу кожної частини мови. Виконайте морфологічний розбір 4-5 слів, що належать до різних частин мови (на вибір).
2. Випишіть слова для словникового диктанту на орфограму «Велика літера й лапки у власних назвах».
3. Поясніть правопис виділених слів.

III. Продовжіть текст розповіддю про розвиток друкарства в Україні.

IV. Попрацюйте в парах. Доберіть 5–8 слів для словникового диктанту на орфограму «Букви а, я, у, ю в родовому відмінку однини іменників II відміни» (I варіант) і «Написання складних прикметників разом і через дефіс» (II варіант). Продиктуйте своєму сусідові або сусідці по парті слова, а потім виконайте взаємоперевірку.

299

I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип і стиль мовлення.

Серед пам'яток архітектури Подолу привертає увагу будинок *Києво-Могилянської академії* – зразок архітектури українського бароко XVII століття. На фасаді – 2 меморіальні дошки, які розповідають про те, що тут свого часу навчалися такі видатні люди, як *Михайло Ломоносов* і Григорій Сковорода.

Києво-Могилянська академія була водночас і університетом (викладалися ті ж дисципліни й за тією ж системою, що і в *західноєвропейських* університетах), і *Академією наук* (майже всі професори були водночас і вченими), і Академією мистецтв (викладалися поетика, ораторське мистецтво, музика, театр, *образотворче* мистецтво). Усе робилося для того, щоб з *обдарованого* підлітка зробити *освічену* й інтелігентну людину (За Д. Степовиком).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Побудуйте діалог на основі поданого тексту.
2. Запишіть числівники словами і провідмінійте їх.
3. Поясніть правопис виділених слів.

III. Попрацюйте в групах.

1. **«Архітектори»**. Опишіть будинок Києво-Могилянської академії.
2. **«Історики»**. Розкажіть про таких видатних людей, як М. Ломоносов і Г. Сковорода.

300 Доповніть кожний рядок 7–9 власними прикладами. Якою орфограмою об'єднані подані слова?

Казна-де, по-українськи, мало-мало ...

Ліворуч, вверх, навшпиньки ...

З-попід, з-поміж, з-за ...

Навколо, внаслідок, поміж ...

Пиши-бо, як-от, сказав-таки ...

301

I. Запишіть текст, уставляючи пропущені літери й знімаючи ризик.

Учитель. Просте, звичайне слово, яке що/дня повторюємо і ми, і наші діти. А скіл..ки воно таїть у собі найкращих, не/забутніх спогадів! Скіл..ки пов'язано з ним вдячних п..р..мог та звершень у кожної людини! Учитель навчив нас п..сати й ч..тати перше слово – мати. Потім такі, як з..мля, сонце, народ, праця. І не/тільки навчив п..сати й ч..тати ці слова, а й допоміг ..багнути їх глиби..ий зміст, пр..щепив нам відповідальність, допоміг знайти своє місце в ж..тті (За В. Кучер).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Назвіть засоби міжфразового зв'язку.
2. Визначте розряди за значенням використаних у тексті займенників.
3. Виконайте морфологічний розбір 3-4 службових частин мови.
4. На прикладі поданого тексту розкажіть про сполучники-синоніми.

III. Усно або письмово опишіть свого вчителя української мови.

302 I. Запишіть словами числівники. Визначте їх розряди.

7, 13, 59, $\frac{4}{8}$, $5\frac{3}{7}$, 678, 1942.

II. З 3-4 числівниками складіть речення.

303 I. Запишіть слова, вставляючи пропущені літери.

Осі..ий, натхне..ий, незнище́..ий, стара..о, пече..ий, товче..ий, безжаль..о, нездійсне́..ий, намальова..ий, солов'ї..ий, організова..ий, відчине..ий, дібра..ий, дерев'я..ий, тума..о.

II. З 2-3 словами складіть словосполучення. Виконайте їх синтаксичний розбір.

304 I. Запишіть текст, уставляючи пропущені літери.

Особливе місце в жи..і нашого кол..ктиву посідають трудові традиції...

Перша традиція – перед літніми канікулами виготовляти в подарунок школі наочне прила..я, пр..краси, наприклад, картину-інкрустацію, модель будиночк..., рамки для портретів, модель електростанції, вишивки тощо.

Друга трудова традиція – виготовляти під час літніх канікул наочні посібники для біологічного кабінету: ко..екції ґрунтів, на..сі..я, г..рбарії... (З посібника «Дивосвіт»).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Яке слово або словосполучення з тексту можна використати як заголовок?
2. Назвіть засоби міжфразового зв'язку.
3. Визначте тип і стиль мовлення. Доведіть свою думку.
4. Визначте, до якої частини мови належать слова другого речення.
- 5*. Розкажіть про походження назви іменника *канікули*.

III. **Творче завдання.** Продовжте текст розповіддю про традиції вашого класу або школи.

Чудодійні цілющі скарби природи

...Англійського короля Річарда I за жорстокість прозвали Річардом Левине Серце. Він не знав поразок у битвах, а всі перемоги приписували амулетові*, що висів у короля на шії. Уважали, що чудодійну силу мала рослина, яка знаходилася в амулеті: вона оберігала короля від хвороб, захищала від злих чарів, відвертала замаху на нього.

У ті часи люди тримали обереги на всі випадки життя. Вірили, що вони захищають від хвороб, допомагають у бою, оберігають від небезпеки під час подорожі. Шматочки рослини зашивали в шкіряні кисети*, торбинки, пояси.

Ще за часів Давнього Єгипту й Риму особливо цінували як оберіг цибулю й часник. Римські легіонери брали їх із собою в похід. А стародавні греки приписували цибулі надзвичайні, майже містичні властивості.

Використовувати цибулю для лікування вперше почали в Давньому Римі. В Україні цю городню рослину здавна цінували за відмінні смакові властивості, а також використовували як лікувальний засіб.

У природі існує понад 300 різновидів цибулі. Ріпчасту цибулю за смаковими властивостями поділяють на три групи: гостру, напівгостру й солодку. Гостра цибуля – пекуча на смак, у ній більше цукру, ніж у солодкій. Напівгостра й солодка цибуля містять велику кількість вуглеводів та вітамінів.

Здавна цибулю застосовували для лікування ран від укусів змії та інших отруйних тварин. Великий знавець лікарських рослин Діоскорид радив змащувати такі рани сумішшю цибулі, рути й солі. А відомий давньоримський лікар Гален уважав, що цибулю корисно споживати спокійним людям, тоді як неспокійним особам її можна вживати лише в невеликих кількостях.

Зубний біль колись вгамовували, натираючи ясна соком цибулі. Щоб запобігти випадінню волосся, корені волосся змащували розтертою цибулею. Видатний учений Середньої Азії Авіценна радив для очищення води від бактерій користуватися лушпинням цибулі.

Медики вважають, що цибуля поліпшує апетит, сприяє засвоєнню їжі, зменшує кількість цукру в крові. Інгаляції з цибулею використовують для лікування ангіни, бронхітів і грипу. Натерту цибулю або її сік, змішані з медом, рекомендують вживати під час бронхіту.

Часник – усім відома городня рослина, яку використовують як приправу. Також часник – цінна лікарська рослина, ним лікують майже всі хвороби.

Кашкою й соком часнику лікують гнійні рани, виразки й опіки. Він знищує збудники багатьох небезпечних хвороб.

А про те, що часник – найефективніші ліки проти застуди, знають усі. Він полегшує дихання, тамує кашель, лікує бронхіт.

За допомогою часнику можна очистити ротову порожнину. Часник підсилює апетит, стимулює виділення травних соків, поліпшує травлення (За *Ф. Мамчуrom*).

Хто такі археологи

Історичні джерела дають нам інформацію про минулі часи, про людей, які колись жили на нашій землі, про їхню матеріальну та духовну культуру. Навіть одна з галузей історичної науки називається джерелознавством. Із кожного окремого джерела витікають невеликі струмочки знань про якийсь відрізок часу в минулому, потім вони об'єднуються в більші річки, які вливаються в єдиний великий потік, що називається історією. Все, що черпають учені з цього потоку, дали тільки джерела, або, як їх іще називають дослідники, першоджерела. Коли якийсь факт береться не з першоджерела, то на нього беззастережно покладатися не можна. Його потрібно ретельно перевірити, перш ніж враховувати ту інформацію, яку він дає дослідникові. Серед історичних джерел виділяють писемні й археологічні.

До XVIII ст. більшість учених приділяла велику увагу вивченню писемних джерел: літописів, художніх творів, графічних зображень тощо. Наприкінці XVIII ст. почалися пошуки нових джерел вивчення минулого. Учені збирали й вивчали різні предмети старовини, монети, печатки, розкопували кургани, руїни кам'яних споруд, тобто досліджували залишки матеріальної культури різних часів.

Так виникла археологія – галузь історичної науки, що досліджує первісні, стародавні й середньовічні речові пам'ятки та на підставі цього відтворює минуле людського суспільства. Археологія має різні галузі, що в наш час виділились в окремі допоміжні історичні дисципліни. Це нумізматика – наука про монети, геральдика – наука про герби, епіграфіка – наука про написи на речах та ін. Об'єктом вивчення епіграфіки є не тільки написи на речах, а й численні берестяні грамоти, а також написи на стінах стародавніх споруд. Лише в одній Софії Київській учені виявили близько 300 таких написів.

Головна мета археолога – відшукати археологічний матеріал, який би розповів про свою епоху. Іноді звичайний глиняний горщик може бути вагомішим для науки, ніж коштовна золота річ. Адже за формою горщика, способом його виготовлення можна визначити, хто й коли ним користувався. Археологи – не шукачі скарбів. Їхнє головне завдання – розкрити історію народів минулого. Це надзвичайно важлива й непроста праця.

Велике значення для вивчення історії міста, збереження його пам'яток й успішної роботи археологів має утворення археологічних заповідних зон. Усі земляні роботи в них проводяться лише з дозволу археологів, а перед кожним будівництвом на цьому місці обов'язково проводяться розкопки.

У дослідженні та збереженні історичних пам'яток важливу роль відіграє співробітництво археологів з різними установами та організаціями, особливо з Товариством охорони пам'ятників історії та культури, з усією громадськістю міста (За Г. Івакіним).

Прихована віками історія...

Здавалося б, назви наших великих міст мають бути досконало вивчені, а проте... Не всі пояснення досить переконливі. Хоча й назви, звичайно, не сприймаються як механічний набір звуків. Кожна назва міста асоціюється з певним змістом. У двадцяти п'яти назвах столиці й обласних центрів нерідко містяться характеристики цих міст і багато інших різноманітних відомостей.

Кожна назва немовби запрошує нас прочитати її неповторну і приховану віками історію, кличе відгалати покриту нашару-

ваннями століть істину. Коли ж і за яких обставин виникла назва?

Усі приготування до мандрівки закінчено, прямуємо на Київ – найдавніше місто східного слов'янства, одне з найкрасивіших міст Європи, столицю України.

Київ... Місто, оспіване багатьма поетами й письменниками, композиторами і художниками. Кожен, хто побував у Києві, зачарований схилами правого берега, банями стародавньої лаври, золотим чолом Софійського собору, Хрещатиком, могутнім плином Дніпра, мереживом мостів... Тут початки звершень східного слов'янства. Пригадаємо князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, за яких Київська Русь досягла найвищого розквіту. У Києво-Могилянській академії формувалося могуття ідей видатного українського просвітителя, філософа і поета XVIII століття Григорія Сковороди. Київ освітлений генієм Тараса Шевченка і талантом багатьох діячів науки і культури.

Багато віків стоїть над могутнім Дніпром-Славутичем це місто. Археологи вважають, що Київ виник приблизно у V столітті, отже, його вік сягає 1500 років. Пізніше, з утворенням Київської Русі, Київ став й політичним центром, «матір'ю містам руським». Переказ про заснування Києва (Куара) знаходимо у вірменській хроніці VIII століття. Згадки про місто трапляються також у творах арабських географів і письменників IX-X століть та інших історичних джерелах.

Походження назви «Київ» цікавило і давньоруських літописців. У Києві жив і творив славнозвісний літописець Нестор, який з 1073 року став ченцем Києво-Печерського монастиря. Уявімо собі, як він у глибокій задумі годинами стояв над Дніпровими схилами, а потім повертався в тісну келію Києво-Печерського монастиря і писав безсмертні рядки «Повісті временних літ». Цей твір містить оповідь про заснування Києва, яка є найдавнішою писемною згадкою східних слов'ян про це місто. На час створення «Повісті временних літ» (початок XII століття) виникнення міста і походження його назви вже були сивою давниною. За легендою, засновниками Києва були три брати – Кий, Щек і Хорив – та їхня сестра Либідь. Брати стояли на чолі східнослов'янського племені полян. Місто Київ назвали на честь старшого брата Кия. Багато мовознавців стверджують, що Несторову думку про походження назви «Київ» можна визнати ймовірною. У такому разі Київ – це колишній присвійний прикметник, утворений за допомогою суфікса ів (-евь) від особового імені «Кий». А власна назва «Кий» походить від слов'янської загальної назви «кий», що означає «палиця, дрючок; молот».

Деякі вчені називають можливих попередників Києва або пропонують інші версії походження назви. Наприклад, траплялися ототожнення Києва з Гелоном, Метрополісом, Самбатасом, Данпарстадом... Була поширена думка, що назва «Київ» походить від загальної назви «куява» – гора, крутий пагорб, вершина гори. У такому разі утворення назви «Київ» від «Кий» слід вважати пізнішим переосмисленням вихідної загальної назви.

Версії... Версії... Гіпотези... Непереконливість багатьох з них змушує нас повернутися до Несторового пояснення походження назви «Київ». Уважатимемо, що Київ – це перетворений на іменник присвійний прикметник від особової назви «Кий». Пояснення вийшло з легенди? Чи з реальності? Є підстави вірити легенді.

Назву «Київ» пояснено. Доріженька стелиться до Чернігова, одного з найдавніших наших міст.

Давньослов'янське місто Чернігів розташоване на правому березі Десни. Час його заснування губиться в далині віків. Відомо, що в IX столітті Чернігів був центром східнослов'янського племені сіверян, а з кінці IX століття входить до складу Київської Русі. У літописі перші згадки про нього датуються 907 роком, коли князь Олег уклав договір з Візантією. У Чернігові збереглися чудові старовинні архітектурні пам'ятки XI–XIII ст.: Спаський собор, Еллінська і П'ятницька церкви. Вони – свідки мистецьких звершень здчих русичів.

Перегорнемо сторінки Чернігова літературного, з яким пов'язані життя і діяльність багатьох українських письменників. У місті бував Т. Шевченко. У XIX – на початку XX століття у Чернігові жили Марко Вовчок, Л. Глібов, Б. Грінченко, В. Самійленко та інші. Місто стало рідним для М. Коцюбинського, який тут написав свої найкращі твори.

«Чернігів древній над Десною сиву думу думає свою». Спробуємо з'ясувати походження назви «Чернігів». Назва ця оповита легендами. Її пов'язують, наприклад, з іменем хороброго сіверського князя Черного (Чорного), що прославився в борні проти хозар. До нашого часу збереглася в Чернігові Чорна могила – слов'янський курган X століття. За переказами, в ній поховано князя Черного, легендарного засновника Чернігова. Існує також оповідь про княгиню Чорну (Цорну), яка кинулася з терема, щоб не потрапити до рук ворогів. Тож походження назви «Чернігів» пов'язують і з іменем мужньої княгині. Гадають, що назва міста входить до численних топонімів із суфіксом -ів-. Вихідна форма не відома. Нею могло бути і особо-

ве ім'я «Черні» (чи «Черниг»). Це ім'я, очевидно, утворилося від слова «черний» («чорний»).

Ось перед нами мальовничі береги річки Тетерева і його притоки Кам'янки. На них розташоване старовинне місто Житомир, засноване приблизно в IX столітті. Дехто вважає, що датувати його заснування можна точніше – 884 роком. 1240 рік – перша літописна згадка про Житомир у зв'язку з монголо-татарською навалою. У час монголо-татарського лихоліття місто було зруйновано. Житомир піднявся з руїн, і знову віки пропливали над буднями трудівників, над берегами Тетерева і задумою навколишніх лісів. Тут народилися письменник В. Короленко, автор повісті «Сліпий музикант», учений, конструктор ракетно-космічних систем С. Корольов. Шанувальники музичного мистецтва знають, що Житомир був містом дитинства і для піаніста-віртуоза С. Ріхтера.

У гомоні століть живе мелодійна назва «Житомир». Як народилася вона? Що хотіли передати цим словом нащадкам наші попередники? І знову легенда, поетична розповідь про заснування міста... Вона розповідає про Житомира – дружинника київських князів Аскольда і Діра. Житомир не захотів бути на службі князя-вбивці Олега. Зібравши дружину, він подався до волинських лісів і заснував там місто. За іменем засновника місто і назване.

Деякі вчені припускають, що місто Житомир виникло як центр одного з древлянських племен – житичів. Назва міста витлумачується так: «мир (місто) житичів». Слово «мир» у деяких слов'ян раніше означало «округ, область, світ».

Доведеться все ж погодитися з версією, яку пропонує легенда. Проте принагідно наведемо думку В. А. Ніконова, що походження назви міста від імені дружинника князівського Житомира, можливо, є топонімічним міфом, який персоніфікує незрозуміле найменування. До речі, за такою схемою утворено назву міста Володимир та інші назви (За І. Вихованцем).

Найдавніші «годинники»

Предмети рахувати дуже просто: один, два, три, чотири... Виміряти невелику відстань теж нескладно. Потрібно тільки мати яку-небудь міру. Набагато важче знайти міру для часу. Тут ані пальці, ані кроки не допоможуть: час можна вимірювати тільки часом. А міра? Міру треба було шукати в природі.

Найдавнішим «годинником», який до того ж ніколи не зупиняється й не ламається, виявилось Сонце. Ранок, день, вечір, ніч. Не такі вже й точні міри, та первісній людині цього було до-

сит. Потім люди навчилися визначати час більш точно: вдень – по Сонцю, а вночі – по зорях. Люди помітили, що зірки на небі повільно рухаються. Всі вони начебто прив'язані невидимими ниточками до яскравої зірочки, яка завжди перебуває на одному й тому ж місці. Мабуть, через це в деяких народів вона має назву «Гвіздок Неба». Ми ж звемо цю зірку Полярною; вона показує напрям на Північ, на Північний полюс. Неповдалік від Полярної зорі на небі можна завжди знайти сім зірок, які розташовані у вигляді ковша з довгою ручкою. Це сузір'я Великої Ведмедиці, або Віз. За добу Велика Ведмедиця обходить навкруг Полярної зорі повне коло, за ніч – півкола. Тож на небі є справжній точний годинник із зоряною стрілкою.

Зорі були для людей не лише першим годинником, але й першим компасом.

У пошуках їжі первісні люди кочували. У знайомих місцях дорогу можна було знайти по прикметах, наприклад, по узгір'ях, озерах, річках. А в далеких походах? Вночі напрям на північ показувала Полярна зоря, а вдень допомагало знаходити дорогу Сонце. Цей «компас» справно працює й досі, особливо допомагаючи в лісі грибникам та мисливцям.

За Сонцем та зорями зручно визначати час доби. Однак людям потрібні були й великі міри часу. Потрібно було знати, коли слід перекочувати в ліс за озером, де вже почала достигати ліщина, або коли перебиратися до верхів'я ріки, у якій нереститься риба.

У природи знайшлися й такі міри часу. Люди давним-давно помітили, що пори року змінюють одна одну послідовно: зима, весна, літо, осінь. Проміжок часу від одного літа до іншого – ось зручна велика міра. Нею користуємося і ми з вами. А називаємо її – «рік». Тільки в давнину рік починали не взимку, як тепер, а влітку. Початком року люди вважали найдовший за весь рік літній день – 21 червня.

Цікаво, що навіть чотири тисячі років тому люди не тільки точно знали цей день, але й зуміли збудувати кам'яний календар, який без помилки показував початок року. Цей календар чудово зберігся до наших днів. Він знаходиться в Англії і зветься «Стоунхендж».

Уявіть собі круглий паркан з величезних каменів, у середині якого вкопано в землю один камінь. На круглий майданчик у середині цього муру веде побудований з таких же, як і паркан, величезних каменів вузький коридор без даху. Він спрямований до того місця, де в найдовший день промені сонця на сході освітлюють камінь. В усі інші дні року вранці на камінь падає тінь від муру.

Коли перший промінь сонця на сході падав на священний камінь всередині кола, це означало, що прийшов початок нового року.

А як розділити рік? 365 днів – надзвичайно велика і не зовсім зручна міра часу. На допомогу прийшов Місяць. Люди помітили, що від одного повного місяця до другого проходить майже рівно тридцять діб. Так з'явилася ще одна міра часу – місяць. Потім місяць почали ділити ще на чотири частини: тижні. Отже, всі головні міри часу – добу, місяць та рік – люди перейняли у природи ще в доісторичні часи. Правда, з цими мірами довго відбувалася плутанина: наприклад, вважали, що рік має не 365, як насправді, а 360 діб. Перший схожий на нинішній календар з'явився не так уже й давно – близько двох тисяч років тому (З книги *«Добрий день, школярику!»*).

Декоративний розпис

Яскравою сторінкою увійшов декоративний розпис в історію культури українського народу. Початок свого розвитку цей вид народного мистецтва бере з настінного малювання, здавна поширеного в селах України, особливо на Дніпропетровщині, Поділлі, Буковині.

Протягом тривалого часу в кожній місцевості вироблялись свої прийоми й технічні засоби зовнішнього оздоблення сільських будівель, хатнього інтер'єру, побутових речей. Залежно від цього в кожній місцевості поступово створився свій усталений характер орнаментальних мотивів, образи яких навіяно щедрою українською природою і, мабуть, ще щедрішою фантазією народних майстрів.

У наш час велике орнаментальне багатство з народної архітектури, з сільського побуту перейшло в поліграфію, фарфоро-фаянсову й текстильну промисловість, широко застосовується в монументальному оформленні сучасних громадських споруд, а також стає самостійним видом народного мистецтва у формі малюнків на папері, картоні тощо.

Одним із найвідоміших центрів, що здавна уславився своєрідним мистецтвом розпису в Україні, є село Петриківка Дніпропетровської області. З XVIII ст., коли було засновано село, з покоління в покоління передавалися основи декоративного оздоблення сільського інтер'єру та екстер'єру, господарських і побутових речей, зберігалися місцеві особливості розпису. Для настінного малювання тут до кінця XIX століття використовували крейду, сажу, кольорові глини, саморобні рослинні фарби. Характерною рисою творчості петриківських народних митців було використання для декоративного оздоблення рослинно-квіткового орнаменту, що відзначався легкістю та виразністю загального композиційного вирішення.

З початку XX століття Петриківка стає центром виготовлення «мальовок» – малюнків на тонкому папері, що виконували дешевими аніліновими фарбами – «манівками». «Манівки» починають користуватися великим попитом і досить швидко поширюються далеко за межі села. Ці паперові прикраси – стрічки-фризи, вазони-букети, гілочки з квітами – наклеювали на ґрунт стіни, дотримуючись старої структури оздоблення селянської архітектури. Анілінові барвники, як і рослинні, розводили жовтком, а для малювання продовжували користуватися саморобними пензликами з котячої шерсті.

Поступово утверджувалося індивідуальне мистецтво талановитих майстрів «мальовок», зокрема Тетяни Пати, Надії Білокінь, Ярини Пилипенко, Надії Тимошенко, які все своє творче життя присвятили цьому виду народного мистецтва, зберігаючи й розвиваючи його традиційні риси. Вони одні з перших відчули мистецькі можливості нового матеріалу – паперу і тонкотертих анілінових фарб. У їхніх роботах насамперед привертає до себе увагу збереження природної чистоти, яскравості анілінових барвників. Тому, хто хоче опанувати основи петриківського розпису, просто необхідно досконало вивчити особливості творів відомих майстринь старшого покоління, таких, як Тетяна Пата, Надія Білокінь, Ярина Пилипенко, Надія Тимошенко, Параска Павленко. Їхні твори характеризуються композиційною злагоженістю рослинних мотивів, безпосередністю художньої мови і, найголовніше, наполегливим збереженням типових елементів настінного малювання.

Початківцю, який хоче навчитися малювати петриківський орнамент, потрібно мати цупкий папір (краще ватман або напівватман), акварельні фарби, кілька саморобних пензликів, склянку для води, куряче яйце, фарфорову чашку та плоску фарфорову тарілку для палітри, м'який олівець.

Перед початком роботи всі фарби зволожують, щоб вони стали м'якими й легко бралися на пензель. Тим часом готують яйце: відокремлюють білок і у фарфорову чашку кладуть тільки жовток. Для палітри в домашніх умовах використовують плоску фарфорову тарілку. На палітрі змішують фарби, створюють кольори. Чистим пензлем, змоченим у воді, набирають фарбу й жовток (суміш швидко змішується) і роблять мазок на папері.

Пензлики треба зробити самому. Для їх виготовлення потрібні котячі шерстинки, які збирають у пучечок і туго прив'язують звичайною ниткою до дерев'яного держальця. Такі пензлики добре набирають фарбу і легко підкоряються ледь помітному руху руки під час малювання. Котячі шерстинки обережно вистригаються під лапками або на шийці тварини, де шерсть найбільш пухка

Малювати по дереву бажано починати з малих форм, предметів, поступово готуючись до виконання складних композицій (З книги «Прикрась свій дім»).

Кого боялися могутні султани

...Навесні на Січі кипіла робота. Козаки будували човни, смолили їх; готували вітрила, гармати, порох тощо. Готовий човен був близько двадцяти метрів завдовжки, чотири метри завширшки і стільки ж у висоту. Перегородивши човен дошками й лавами, ставили щоглу і напинали вітрила. Це й була знаменита запорозька чайка.

Озброєння чайки становили чотири–шість дрібнокаліберних гармат-фальконетів. Уміщала вона від п'ятдесяти до сімдесяти чоловіків. Кожному з них потрібно було мати дві рушниці, шаблю, п'ять-сім фунтів пороху, свинець тощо. Перед походом чайку навантажували ядрами, порохом, сухарями, бочками з пшоном, борошном, водою.

Вирушивши в похід, запорожці спускались у пониззя Дніпра. У передньому човні плив отаман. За ним вервечкою, близько один від одного, рухалися інші човни. У гирлі Дніпра козаків зазвичай вже підстерігали турецькі галери. Щоб обійти їх, треба було витягувати човни з води й волокти берегом до визначеного місця, а потім знову спускати на воду.

За гарної погоди чайки йшли під парусами, а в шторм або при зустрічі з ворогом – на веслах. Чорне море майже ніколи не буває спокійним. Маленькі суденця, наче тріски, кидало з хвилі на хвилю. Щохвилини їх могла поглинути безодня. Та козаків це не лякало. Вони мужньо боролися з дикою стихією.

Легкі й рухливі чайки, наче птахи, линули по морю й за дві-три доби досягали південного Чорноморського узбережжя – Анатолії. Зустрітись у відкритому морі з турецькими галерами було справою дуже небезпечною. Ці судна мали міцний корпус, грізну вогнепальну зброю й численний екіпаж. Тому запорожці уникали зустрічі з галерами вдень. Але коли уникнути бою не вдавалося, козаки були непохитні. Ніхто не покидав свого місця: одні набивали рушниці, інші стріляли з них, тому стрілянина не припинялася ні на хвилину. Галери зі свого боку били по чайках з гармат.

Щоб закрити козакам вихід у море, султан наказував перегородити Дніпро великим залізним ланцюгом. Ланцюг протягали від Кизи-Кермена до острова Тавані і звідти до Аслан-Кермена, залишивши на середині ріки «ворота». На це місце з кріпосних веж турки націлювали гармати. Але козаки знаходили вихід

Підпливши вночі до Тавані, вони спускали поперед себе дерева з прив'язаними до них різними металевими речами. Деревя з брязкотом і гуркотом билися об ланцюг, і налякані турки зчиняли шалену стрілянину. Коли все вщухало, запорожці вмить розривали ланцюг і пливли далі.

1609 року козаки напали на фортеці Ізмаїл, Кілію, Акерман. В 1614 році вони несподівано з'явилися біля Трапезунда. Того ж року захопили Синоп, спалили арсенал і всі кораблі в гавані.

Навесні 1615 року запорожці на вісімдесяти чайках з'явилися під самісінькою турецькою столицею. Це була нечувана сміливість. У Стамбулі, крім моряків, завжди знаходилась величезна гвардія султана – 24 000 яничар і 6000 сипахів – воїнів з числа підкорених Туреччиною народів. Козаки спалили портові споруди й потім повернули назад. Зараз же відрядили погоню. Ціла флотилія вийшла в море. Але козаки були вже далеко. У підзорну трубу ледве можна було розпізнати на обрії рядки невеличких чорних цятток. Козаки гребли щосили на північ. Турецька флотилія наздогнала їх тільки на третій день поблизу Очакова – тодішньої турецької фортеці. Побачивши ворога, козаки швидко вишикували чайки в бойові лави й ринули на галери. Взявши на абордаж кілька суден, вони вмить розгромили їх. Решта галер повернули назад.

1616 року козаки під керівництвом Петра Сагайдачного напали з моря на Кафу, здобули фортецю, винищили велику залогу й визволили багато невольників.

Український літописець, розповідаючи про те враження, яке справляли на Туреччину походи запорозьких козаків, згадує, що султан казав із гнівом: «Коли на мене йдуть сусідні панства (держави), я сплю на обидва вуха, а коли козаки – мушу одним вухом слухати» (З книги *«Добрий день, школярику!»*).

Галера – турецьке судно.

Кафа – давня назва м. Феодосія.

ДОРОГІ ДРУЗИ!

Під час літніх канікул не забувайте про заняття спортом і загартовування! Більше рухайтесь, допомагайте дорослим по господарству, читайте.

Намагайтесь вести записи і спілкуватися українською мовою. Це допоможе вам застосувати знання, набуті протягом року на уроках української мови. А ще – знайти нових друзів, збагатити світогляд, стати духовно багатшими, вихованішими, освіченішими. Адже саме через мову ви можете залучитися до духовних джерел, якими жилося не одне покоління українців.

Бажаємо успіхів!

Автори

ДОДАТКИ

МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР ЧАСТИН МОВИ

СХЕМА РОЗБОРУ ДІЄПРИКМЕТНИКА

- I. Назва частини мови.
- II. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
- III. Морфологічні ознаки:
 - 1) активний чи пасивний;
 - 2) час, вид;
 - 3) число, рід (в однині), відмінок.
- IV. Синтаксична роль.

Зразок.

Лінощі – це страх перед очікуваною роботою (3 книги).

Очікуваною – дієприкм.; п. ф. – *очікуваний*, пасивний; мин. час; недок. вид; одн.; ж. р; Ор. відм.; означення.

СХЕМА РОЗБОРУ ДІЄПРИСЛІВНИКА

- I. Назва частини мови.
- II. Морфологічні ознаки: вид, перехідність.
- III. Синтаксична роль.

Зразок.

Він ішов собі, похнюпившись, тихо ногу за ногою посилаючи (Панас Мирний).

Похнюпившись – дієприсл.; док. вид; неперех.; обставина.

СХЕМА РОЗБОРУ ПРИСЛІВНИКА

- I. Назва частини мови.
- II. Морфологічні ознаки:
 - 1) розряд за значенням;
 - 2) ступінь порівняння (якщо є).
- III. Синтаксична роль.

Зразок.

Ви помічали, що кожна весна зацвітає ніби по-новому, хоч суть її лишається все та ж, суть її – сама весняність (О. Гончар).

По-новому – присл., способу дії; обставина.

СХЕМА РОЗБОРУ ПРИЙМЕННИКА

- I. Назва частини мови.
- II. Морфологічні ознаки:
 - 1) група за походженням;
 - 2) група за будовою;
 - 3) з яким відмінком ужитий.

Зразок.

Я думаю про Вас (Л. Костенко).

Про – приймен., первин. (непохід.); прост.; ужитий із Зн. відм.

СХЕМА РОЗБОРУ СПОЛУЧНИКА

- I. Назва частини мови.
- II. Морфологічні ознаки:
 - 1) група за значенням;
 - 2) група за будовою.

Зразок.

Пахне любисток і м'ята, мальви цвітуть край вікна (Д. Луценко).

І – сполучи., сурядний (єднальний); прост.

СХЕМА РОЗБОРУ ЧАСТКИ

- I. Назва частини мови.
- II. Група за значенням і роллю в реченні.

Зразок.

Сказала онука: «Я бабусю люблю! Нехай відпочине, я все пороблю» (В. Могилевич).

Нехай – частка; формотворча; спонукальна.

СХЕМА РОЗБОРУ ВИГУКУ

- I. Назва частини мови.
- II. Група за значенням.

Зразок.

Даруйте на слові, але ви більше ніж помиляєтесь (Марко Вовчок).

Даруйте на слові – вигук; етикету, прохання вибачити; похідний.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Авантюра, и, ж. / Авантюра. – 1. Ризикований захід, дія, розрахована на випадковий успіх, яку починають, не зваживши на реальні сили та умови. 2. *перен.* Хитрий і спритний обман.

Амулет, -а, ч. / Амулет. – Невеликий предмет, який носять на тілі і якому приписують надприродну силу, здатність захищати, оберігати його власника від нещасть, хвороб і т. ін.; талісман.

Ангоб, -у, ч. / Ангоб. – Тонкий шар глини, який наносять на поверхню керамічного виробу перед випалюванням, щоб закрити колір або грубу структуру матеріалу.

Артезіанський, -а, -е. / Артезианский. – Той, що знаходиться в глибоких водоносних шарах землі; глибинний.

Археологія, -ї, ж. / Археология. – Наука, що вивчає давні побут і культуру людського суспільства на підставі речових пам'яток минулого.

Баговіння, -я, с. / Тонкие, густые водоросли. – 1. Тонкі густі водорості. 2. Болото.

Брутальний, -а, -е. / Грубый, наглый, дерзкий. – Грубий, жорстокий (про вдачу, поведження тощо).

Бузівок, а, ч. / Однолётний телёнок. – Однорічне теля (назимок).

Величальний, -а, -е. / Величальный. – Той, що вшановує, звеличує кого-небудь.

Вродливий, -а, -е. / Красивый. – Той, який має приємне обличчя, вигляд; гарний, красивий.

Гамак, -а, ч. / Гамак. – Підвісна колиска з сітки або парусини для відпочинку або сну на повітрі.

Гарба, и, ж. / Высокий воз на двух или четырёх колёсах. – Високий віз на двох або чотирьох колесах.

Гетьманщина, -и, ж. / Гётманщина. – 1. Напівофіційна назва території Лівобережної України, якою з 1667 р. по 1764 р. управляв гетьман. 2. Форма державного управління на чолі з гетьманом.

Геральдика, -и, ж. / Геральдика. – Допоміжна історична дисципліна, що вивчає герби та їх історію.

Гуцули, -ів, *мн.* / Гуцулы. – Етнографічна група українців, що живуть у гірських районах західних областей України.

Діадема, -и, ж. / Диадема. – 1. Пов'язка з коштовностями для голови у давньогрецьких жерців. 2. Жіноча дорогоцінна прикраса у вигляді невеликої відкритої корони.

Діаспора, -и, ж. / Диаспора. – 1. Релігійні та етнічні групи, що живуть у нових для себе районах як національно-культурні меншини. 2. Частина рослини, що природно відокремлюється від неї та виконує функцію поширення і розмноження.

До́світки, -ток, мн. / Посиделки. – Зібрання сільської молоді, організовані для спільної праці й розваг в осінній та зимовий час.

Екслі́брис, -а, ч. / Экслибрис. – Художньо оформлений ярлик, що наклеюється на внутрішньому боці обкладинки книжки і вказує на її власника.

Етимоло́г, -а, ч., ж. / Этимолог. – Вчений, який досліджує походження слів.

Ефе́с, -а, ч. / Эфес. – Держак холодної зброї (шаблі, шпаги тощо).

Карст, -у, ч. / Карст. – Вигляд і властивість земної поверхні в тих ділянках, ґрунт яких складається з розчинних грубозернистих гірських порід (вапняків, гіпсів, кам'яної солі тощо).

Ка́рстовий, -а, -е. / Ка́рстовый. – Пов'язаний із карстом.

Кашке́т, -а, ч. / Фура́жка, карту́з. – Чоловічий головний убір із козирком.

Квати́рка, -и, ж. / Фо́рточка. – Шибка у вікні, вставлена в раму, яку можна відчиняти для провітрювання приміщення.

Кипе́нь, -пня, ч. / Кипя́ток. – 1. Кипляча або дуже гаряча вода; кип'яток. 2. Біля піна на воді під час її бурхливого вирування, а також кипіння.

Кисе́т, -а, ч. / Кисе́т. – Гаман у формі торбинки, що затягується шнурочком.

Комі́рчина, -и, ж. / Камо́рка, чула́н. – Маленьке, тісне приміщення; кімнатка.

Копа́лина, -и, ж. / Ископа́емые, ко́пь. – Природні мінеральні утворення, які видобувають із надр землі.

Копа́нка, -и, ж. / 1. Яма, ви́рытая для собира́ния ґрунто́вых вод. 2. Коло́дец без сруба. – 1. Невелика водойма з ґрунтовою водою, викопана для господарських потреб. 2. Криниця без зрубу.

Ко́рба, -и, ж. / Ру́чка, кривоши́п. – 1. Пристрій із ручкою, яку крутять для надання обертального руху валові, для заведення машини тощо. 2. Стрімкий, безупинний рух, безперервна зміна кого-, чого-небудь.

Кро́ква, -и, ж. / Стропи́ло. – Два бруси, з'єднані в горішній частині під кутом і закріплені долішніми кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах.

Курйо́зний, -а, -е. / Курье́зный. – Дивний, смішний.

Лийства, -и, ж. / Род вишивки. – Вишивка, що має вигляд прямої гладі.

Макітра, -и, ж. / Макітра. – 1. Вид глиняного посуду великого розміру напівсферичної форми з широким отвором. 2. *ірон.* Про голову людини.

Міріади, *мн.* / Мириады. – Незліченна кількість когось, чогось; сила-силенна, безліч.

Мріти, іє, *недок.* / Виднётся, -ється (*ледве помітно*); брєзжить, -жит; брєзжиться, житься; (*слабо*) поблєскивать, -ваєт; мерцать, -аєт (*про вогонь тощо*). – Слабко, невиразно виднітися вдалині; бовваніти, маячіти.

Навмання, *незм.* / Наугад. – 1. Не маючи точних даних про щось, упевненості в чомусь. 2. Не знаючи напрямку, дороги.

Навшпіньки і навшпіньках, *незм.* / На цыпочках. – На кінчики (на кінчиках) пальців ніг.

Обрис, -у, ч. / Очертание с.; облик ч. – 1. Загальний, позбавлений деталей зоровий вигляд предмета, який дає змогу чітко побачити лише його краї. 2. *перен.* Загальний, позбавлений деталей вигляд предмета, ідеї, явища, який існує у свідомості, уяві.

Ополонка, -и, ж. / Прорубь, полынья. – Отвір, прорубаний у кризі замерзлої водойми.

Офтальмолог, -а, ч. / Офтальмолог. – Лікар. Фахівець з офтальмології; окуліст.

Отава, -и, ж. / Отава. – Трава, що відростає на місці скошеної.

Палеоліт -у, ч. / Палеолит. – Давній кам'яний вік; перший, ранній період кам'яної доби.

Перлина, -и, ж. / Жемчужина. – 1. Перламутрова зернина кулястої або неправильної форми, що утворюється в мушлях деяких молюсків. 2. Коштовна прикраса, намисто з таких перлів.

Покуть, **покуття**, -я, с. / В української хаті – у́гол, розположений по діагоналі от печі, и місце возле него. – В українській хаті – куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього.

Полива, -и, ж. / Глазурь, облівка, полива, мурава. – Особлива склуката речовина, якою покривають керамічні вироби.

Полова, -и, ж. / Мякина, солома. – 1. Відходи при обмолочуванні й очищуванні зерна злаків, льону та деяких інших культур, що використовуються переважно як корм для тварин. 2. Що-небудь невагоме, несерйозне, таке, що не має цінності, суттєвого значення.

Посаг, -у, ч. / Приданое. – Майно, гроші, які дають батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж; віно.

Причілок, -лка, ч., розм. / 1. Бокова́я стена́ дома. 2. Бокова́ часть дома. – 1. Бокова́ стіна будинку. 2. Бокова части́на дому.

Пустка, -и, ж. / 1. Опусте́лый дом, жили́ще, оставле́нное жи́льцами. 2. Незаселе́нный, необрабо́танный у́ча́сток зе́млі. 3. Ні́чем не заповне́нное про́странство; безлю́дное ме́сто, безлю́дная ме́стность. – 1. Спусті́лий будинок; житло, зали́шене мешканцями. 2. Незаселе́на, необрабо́лена діля́нка зе́млі; пусти́ще. 3. Ні́чим не заповне́ний прості́р; безлю́дне місце, безлю́дна місце́вість.

Розрадити, -джую, -джуєш. / Утеша́ть, успока́ивать, развлека́ть. – 1. Висловлю́ючи співчу́ття, заспоко́ювати, втіша́ти кого-небу́дь. 2. Умовля́ти кого-небу́дь відмови́тися від яко́їсь дії, яко́гось намі́ру, вчинку; відра́джувати.

Сволок, -а, ч. / Ба́лка. – Ба́лка, яка підтримує́ стелю́ в будівля́х або попе́речна ба́лка в дея́ких споруда́х.

Славіст, -а, ч. / Славіст. – Фахівець зі слов'янської філології.

Стерня, -і, ж. / Стерня́. – 1. Зрі́зані біля́ кореня сте́бла хлі́бних рослин, що сто́ять на пні́. 2. По́ле, на якому́ зали́шилися та́кі сте́бла.

Стригунець, -я, ч. / Стригуно́к. – Одно́річне ло́ша, зви́чайно з підстри́женою гри́вою.

Суть, -і, ж. / Суть. – Найго́ловні́ше, основне́ в кому́сь, чому́сь; внутрі́шній змі́ст, основа́ ко́гось, чо́гось.

Тирса¹, -и, ж. / Опі́лки. – Дрі́бні частинки́ дере́вини, що осипа́ються під час рі́зання її́ пи́лкою.

Тирса², -и, ж. / Ковы́ль; ты́рса. – Трав'яни́ста сте́пова рослина́ ро́дини злакови́х з вузьким ли́стям і кві́тками, зі́браними в пу́хнасту во́лоть; ко́вила воло́систо́.

Унітарний, -а, -е. / Унитарный. – Є́диний, цілі́сний; об'є́дную́чий.

Уродливий / Те саме, що й **вродливий**.

Цибатий, -а, -е. / Голенастый, длинноно́гий, дли́нный. – Той, що ма́є довгі́ ноги́.

Шкереберть, присл. / Кувырко́м; вве́рх торма́шками; вве́рх дном. – Вни́з голо́вою; до́гори но́гами, сто́рч.

Яса, -и, ж. / Сигна́л, знак, салю́т. – 1. Сигна́л, знак. 2. Чу́тка, пого́лос. 3. Гу́чні зву́ки, гуркі́т, грі́м, ві́тання гармата́ними залпа́ми; салю́т. 4. *поет.* Сві́тло, ся́йво, да́нина.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК ЕТИКЕТНИХ ВИРАЗІВ

Моё почтение!
Приветствую Вас!
Уважаемые дамы и господа!
Уважаемые гости!
Скажите, пожалуйста!

Обратитесь в любое
почтовое отделение
Подписка на газеты
Почтовая открытка
Вы принесли письмо не
по адресу
Почтальон принес извещение

Нужно вытереть доску
Раздевайтесь и проходите

Меня зовут...
Я хочу вас познакомить с...
Рада знакомству с вами
Рада видеть вас вновь
Мне приятно познакомить вас с...

С радостью принимаю ваше
приглашение
Благодарю за приглашение
Посмотрите влево
Обратите внимание
Спасибо, но, к сожалению, ...
Пойдем пешком!
Улицы пересекаются
Как туда проехать?
Заслуживает внимания

В виде подарка
Не мешало бы сказать
Живу на улице

Моє шанування!
Вітаю вас!
Вельмишановні пані та панове!
Шановні гості!
Скажіть, будь ласка.
Скажіть, будьте ласкаві.
Прошу сказати!
Зверніться в будь-яке
поштове відділення
Передплата на газети
Поштова листівка
Ви принесли листа не
за адресою

Листоніша приніс повідом-
лення

Треба витерти дошку
Роздягайтеся і заходьте
(Прошу заходити)

Мене звуть...
Я хочу вас познайомити з...
Рада знайомству з вами
Рада вас бачити знову
Я маю приємність познайо-
мити вас з...

Із задоволенням приймаю
ваше запрошення
Дякую за запрошення
Подивіться ліворуч
Зверніть увагу
Дякую, але, на жаль, ...
Ходімо пішки!
Вулиці перетинаються
Як туди проїхати?
Заслуговує на увагу
(Вартий уваги)

Як подарунок
Не завадило б сказати
Мешкаю на вулиці

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К., 1994.
2. Білоус Д. Г. Диво калинове; Чари барвінкові: Вірші. – К., 1994.
3. Коваль А. П. Слово про слово. – К., 1986.
4. Коломієць М. П., Молодова Л. В. Словник іншомовних слів. – К., 1998.
5. Матвієнко А. М. Рідне слово. – К., 1994.
6. Орфографічний словник української мови / Уклад. С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський та ін. – К., 1994.
7. Полога Л. М. Словник антонімів української мови. – К., 1999.
8. Тлумачний словник-мінімум української мови: Близько 6 тис. слів. – К., 1999.
9. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. – К., 1998.

Любі семикласники!	3
--------------------------	---

ВСТУП

Зв'язне мовлення. Відомості про мовлення. Повторення вивченого про текст і стилі мовлення. Види і засоби міжфразового зв'язку. Публіцистичний стиль мовлення	4
§ 1. Місце української мови серед інших слов'янських мов	10
§ 2. Повторення та узагальнення вивченого. Розділові знаки в синтаксичних конструкціях. Найскладніші орфограми	14
Зв'язне мовлення. Складний план власного висловлювання	19

❖ МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ ❖

ДІЄПРИКМЕТНИК

§ 3. Дієприкметник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	21
§ 4. Відмінювання дієприкметників. Правопис голосних у закінченнях дієприкметників	29
Зв'язне мовлення. Повторення вивченого про типи мовлення. Особливості побудови опису зовнішності людини, процесу праці, роздуму дискусійного характеру	33
§ 5. Дієприкметниковий зворот	35
Зв'язне мовлення. Твір-оповідання за поданим сюжетом	39
§ 6. Активні й пасивні дієприкметники	39
§ 7. Творення активних і пасивних дієприкметників теперішнього і минулого часу	42
§ 8. <i>Н</i> у дієприкметниках та <i>ни</i> у прикметниках дієприкметникового походження	47
§ 9. <i>Не</i> з дієприкметниками	50
Зв'язне мовлення. Телеграма	52
§ 10. Безособові дієслівні форми на <i>-но</i> , <i>-то</i>	54
Зв'язне мовлення. Переклад розповідного тексту з елементами опису праці	56
Завдання для самоперевірки.	57

ДІЄПРИСЛІВНИК

§ 11. Дієприслівник як особлива форма дієслова: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	60
§ 12. <i>Не</i> з дієприслівниками	63
§ 13. Дієприслівниковий зворот	65
Зв'язне мовлення. Докладний переказ розповідного тексту з елементами опису процесу праці	68
§ 14. Дієприслівники недоконаного і доконаного виду	69

ПРИСЛІВНИК

§ 15. Загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль прислівника	74
Зв'язне мовлення. Написання твору-опису процесу праці.	78
§ 16. Ступені порівняння прислівників	80
§ 17. Способи творення прислівників	82
§ 18. Букви <i>н</i> та <i>ни</i> у прислівниках	85
§ 19. <i>Не</i> і <i>ні</i> з прислівниками.	86
§ 20. <i>И</i> та <i>і</i> в кінці прислівників.	88
Зв'язне мовлення. Переклад тексту з елементами опису зовнішності людини	91
§ 21. Дефіс у прислівниках	93
§ 22. Написання прислівників разом і окремо	96
Зв'язне мовлення. Переказ тексту з елементами опису зовнішності людини.	99
Завдання для самоперевірки.	100

❖ СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ ❖

ПРИЙМЕННИК

§ 23. Прийменник як службова частина мови	102
§ 24. Прийменник як засіб зв'язку в словосполученні	104
Зв'язне мовлення. Написання твору-опису зовнішності людини	106
§ 25. Непохідні й похідні прийменники	107
§ 26. Написання похідних прийменників разом, окремо і через дефіс .	109
Зв'язне мовлення. Розписка. Доручення	111
Завдання для самоперевірки.	113

СПОЛУЧНИК

§ 27. Сполучник як службова частина мови. Сполучники сурядності й підрядності, їх види	116
§ 28. Вживання сполучників у простому й складному реченнях.	120
§ 29. Написання сполучників разом і окремо.	123
Зв'язне мовлення. Переказ розповідного тексту з елементами роздуму .	127
Завдання для самоперевірки.	129

ЧАСТКА

§ 30. Частка як службова частина мови	131
§ 31. Розряди часток за значенням.	132
§ 32. Написання часток <i>-бо</i> , <i>-но</i> , <i>-то</i> , <i>-от</i> , <i>-таки</i>	134
§ 33. <i>Не</i> з різними частинами мови	135
Зв'язне мовлення. Твір-роздум дискусійного характеру	137
Зв'язне мовлення. Допис дискусійного характеру в газету	138
Завдання для самоперевірки.	139

ВИГУК

§ 34. Вигук як особлива частина мови	141
§ 35. Кома і знак оклику при вигуках. Дефіс у вигуках	143
Зв'язне мовлення. Написання переказу-перекладу	145
<i>Завдання для самоперевірки.</i>	146
<i>Узагальнення і систематизація вивченого з морфології та орфографії.</i>	148
<i>Тексти для читання</i>	153
<i>Дорогі друзі! (Поради на літо)</i>	164
Додатки	
Морфологічний розбір частин мови	165
Українсько-російський тлумачний словник	167
Російсько-український словник етикетних виразів	171
Література	172